

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz / July / يوليو / 2020, 4: 163-194

Kur'an ve Sünnet Perspektifinden İnsanın Amel ve Eseri

Man's Deeds and Works From the Perspective of Qur'an And Sunna

عمل الإنسان و أثره من منظور القرآن و السنة

Nizamettin Çelik

Dr., Diyarbakır Dini Yüksek İhtisas Merkezi Eğitim Görevlisi, Diyarbakır/Türkiye

nizam_palu@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3166-3830

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Received Date: 08.01.2020

Kabul Tarihi / Accepted Date: 20.07.2020

Yayın Tarihi / Published Date: 31.07.2020

Yayın Sezonu / Publication Date Season: Temmuz / July

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3966274>

Atıf / Citation / اقتباس : Çelik, Nizamettin. "Kur'an ve Sünnet Perspektifinden İnsanın Amel ve Eseri / Man's Deeds and Works From the Perspective of Qur'an And Sunna". *HADITH* 4 (Temmuz/July 2020): 163-194. doi.org/10.5281/zenodo.3966274.

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism has been detected.

انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

web: <http://dergipark.gov.tr/hadith> | mailto: hadith.researches@gmail.com

Kur'an ve Sünnet Perspektifinden İnsanın Amel ve Eseri

Nizamettin ÇELİK

Anahtar Kelimeler:

Hz. Peygamber
İyilik
Amel
Eser
İslah
İfsat

ÖZ

İyilik, kişinin kendisine, aile çevresine ve sosyal çevreye karşı olmak üzere yaptığı faydalı ve yerinde davranışlardır. Yapılan her güzel davranışın Allah katında bir değeri vardır. Fakat bazı hadisler, bir kısım iyiliklere bunun ötesinde bir değer katarak onların etkisinin ölümden sonra da devam edeceğini, sahibinin amel defterinin kapanmayacağını ifade etmektedir. Bu çalışmada Hz. Peygamber'in (sav) bu bağlamdaki hadislerini detaylı şekilde inceleyip insanın amel ve eserinin bu ölümsüzlük boyutunu, irdelemeye çalışacağız. Konuyla ilgili yapılmış olan değerlendirmelere bakıldığında şârihlerin, ölenin arkasından amel defterinin kapanmayacağını bildiren hadisleri, sevabı ölüye ulaşan ve ulaşmayanlar şeklinde daha dar çerçevede yorumladıkları; müfessirlerin ise, Yasin Sûresi 12. ayette geçen (ونكتب ما قدموا وآثارهم) "onların önden göndermiş olduklarını ve bıraktıkları eserleri yazarız." ifadesini aynı hadisler bağlamında değerlendirerek kişinin toplumun faydası için bıraktığı eserin veya tam aksi bir davranışın geçerliliğinin ölümden sonra da devam edeceği şeklinde daha genel bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Bu çalışmayla kişinin ölümle amel defteri kapanmayan eserlerinin sosyal boyuttaki islah nitelikli iyilik ve ihsan olduğu anlaşılmaktadır.

Man's Deeds and Works From the Perspective of Qur'an And Sunna

Keywords:

Prophet
Goodness
Deed
Work
Reclamation
Seduction

ABSTRACT

Goodness is the beneficial and appropriate behaviors of the person towards himself, against the family and social environment. Every good behavior has a value in the sight of Allah. However, some hadiths add some value to some goodness beyond that, and their effect will continue after death, and the owner's deed book will not be closed. In this study, we will examine the hadiths of the Prophet (pbuh) in this context in detail and try to examine this immortality of man's deeds and work. Considering the evaluations made on the subject, it can be seen that the commentaries interpret the hadiths that state that the deed book will not be closed after the deceased, in the narrower frame of those who have reached the dead and not. On the other hand, in the 12th verse of Yasin Sura, (ونكتب ما قدموا وآثارهم) "we write the works they have sent before and left." It is seen that they interpret the statement in the context of the same hadiths and interpret that the validity of the work left for the benefit of the society or the opposite of the behavior will continue after death and take a more general approach. With this study, it is understood that the works of the person, whose death book is not closed with death, are socially corrected goodness and bestowed.

EXTENDED ABSTRACT

Man's Deeds And Works From the Perspective of Qur'an And Sunna

There are both individual and societal influences, and otherworldly returns for every action, for every good and bad deed. However, in some ḥadīths, by adding a meaning that is beyond this, it is emphasised that effects of some good deeds or bad deeds will continue even after the person dies.

In these ḥadīths, attention is drawn to deeds and works of man; and it is underlined that certain deeds will keep their effect after the person's death. In this study, the extent of this behaviour model will be tried to be presented after transmitting the existing ḥadīths which are about the fact that the deed book will not be closed when a person dies.

The aim of the study is to exhibit the qualities of these behaviours which are underlined by ḥadīths and approved by Qur'an. For this reason, in this study individual good deeds and societal good deeds are differentiated; and it has been proven that the phenomena underlined by certain ḥadīths are the ones with correction aspects such as social productivity, public improvements, knowledge and good deeds which are not drawn enough attention by muşannafs and shāriḥs. Because, while the rewards for worship such as salaah, fasting, alms (zakāt) and hajj come to an end by death; the rewards of activities with correction aspects to direct the society to the right path do not come to an end by death.

The plot of this article, within the context of the addressed ḥadīths and the verses in this regard, is set on faith, on morals, which is the reflection of faith to behaviours in the external world, and on the correction and spoiling aspects of morals, which is its social reflection. Transforming the good qualities established in the heart to behaviours is called good moral character; and its role in social life is called correction. Similarly, when people who did not internalise faith in their hearts act out the bad feelings in their heart, it is called bad moral character; and its negative consequences in social life are called spoiling.

It comes into view that the (إذا مات الإنسان) addressed in the article and the verses in this context are about correction and spoiling, which directly affect the society in a positive or a negative way. Because, good or bad moral characters have a social effect as well as an individual effect. This social effect is called correction and spoiling. The Prophet's (pbuh) stress on unending continuous rewards means the case when an individual behaviour obtains a social qualification. In accordance with this prophetic good news, social and cultural facilities like many pious foundations, imarets, which are still sound and considered world heritage in almost every corner of Islamic cities, have been meticulously saved and survived by Muslims.

The Prophet's (pbuh) making a direct connection between phenomena such as ameliorating the world and knowledge, and not closing the deed book, directs Muslims to improve the world, save their

cultural and natural environments, and to scientific developments. In accordance with this mission, we can state that Muslims are natural members of UNESCO, which is an association of education, science and culture. Although muşannafs and shāriḥs gave an individual meaning to the addressed ḥadīths and verses, the actual effect of ḥadīths lights the way for Muslims in the form of improving the world and putting the knowledge into the service of humanity. Because of this, Muslims have a leading place in saving the world's cultural and natural heritage. Ḥadīths within this context have been the lifeblood for the Islamic society in amelioration, knowledge, culture and art, and brought life to Islamic places.

When the titles of books/subjects and babs/chapters from which muşannafs took the ḥadīth, and the evaluations made by shāriḥs within this context are considered, it is seen that, in general, individual and afterlife aspects indexed on the dead person are predicated on; and that social and world aspects are ignored. Therefore, there has been made a distinction for worships whose rewards reach to a dead person and whose rewards do not; and a stress on meaning with individual and afterlife aspects has been made, as well. For instance, an approach from inside the box about this matter has been produced in the way that benefits of worships such as saying prayers and doling out will reach to a person after death, however benefits of bodily worships such as salaah and fasting will not reach to a this person.

From the mentioned ḥadīths and verses of the Qurʾān which confirm these, namely, from Sūrah Yāsīn verse 12, Sūrah Qiyāme verse 13 and Sūrah Infiṭār verse 5, it is concluded that good deeds with social aspects are stressed rather than individual good deeds and their afterlife aspects, that they are promoted, and that its practical reflection shows up as amelioration of the Earth and as putting knowledge into the service of humanity. Accordingly, the fact that the deed book is not closed and the rewards keep going in ḥadīth is related to the social utility aspect of good deeds.

In reference to the tangible data obtained in the study, if a behaviour goes beyond individual aspect and reaches to social correction or spoiling aspects, the deed book is not closed when the person dies, it goes on to be recorded in negative or positive ways.

Regarding the role-model personality of the Prophet (pbuh), we see that he generally encourages his Companions to work, to develop and to increase productivity. When the reasons for arrivals of the ḥadīths based on in the study are examined, it is understood that the option of generating solutions to social problems are at the forefront.

According to the result obtained in the study, ḥadīths transmitted from the Prophet (pbuh) in the way that the rewards of some deeds will be endless, it is comprehended that these ḥadīths focus on good deeds and behaviours with social aspects rather than good deeds and behaviours with individual aspects. It has been seen that both muşannafs and shāriḥs have adopted an inside the box approach about man's deeds and works mentioned in the ḥadīths and confirmed by three verses from the Qurʾān. However, in the study, it is understood that a person's works for which his deed book will

not be closed by death are good deeds which have the quality of correction along with social aspects and benevolence.

Permanent institutions, putting knowledge into the service of humanity and role-model figures are included in the scope of the addressed traditions. Because, public improvements, knowledge and wise people are indispensable elements in terms of futures of societies. If one of these is lacking, the future of societies cannot be formed. In the exact opposite situation of this, there will be effects with negative aspects on spoiling the society and on following the right path, as well. To illustrate, many grievances experienced by people on a global scale are caused by using knowledge as a tool for individual benefits rather than using it for the benefit of whole humanity, which is one of the themes mentioned above.

Consequently, when good or bad moral character exceeds the individual level and obtains the quality of correction or spoiling, which are of social aspects, the deed books of their doers will be kept open even after their death.

ملخص موسع

عمل الإنسان و أثره من منظور القرآن و السنة

كل سلوك الخير والشر ل تأثير فردي واجتماعي وجزء آخر ووي أيضا. غير أن بعض الأحاديث تضيف معنى آخر إلى شيء من الخير والشر فوق ذلك، مؤكدة أن تأثيرها سيستمر بعد وفاة كل أحد. في هذه الأحاديث نبهت وأكدت على دقة عمل الإنسان و أثره ؛ وقد تم التأكيد على أن بعض الأعمال ستستمر بعد الموت. وفي هذه الدراسة ، سنحاول الكشف عن مدى هذا النمط من السلوك بعد نقل الأحاديث التي ترد إلى أن كتاب الأفعال لن يغلق بعد وفاة المرء.

والهدف من الدراسة هو إظهار طبيعة هذه السلوكيات التي أبرزتها الأحاديث والتي أقرها القرآن. لذلك ، فقد تم تقسيم إلى الحسنة الفردية والحسنة الاجتماعية في الدراسة. وقد كُثِفَتْ أن الحالات التي أبرزتها الأحاديث هي ظواهر لها بُعد اجتماعي مثل الإنتاجية الاجتماعية والإعمار والمعرفة والحسنة التي هي البعد الإصلاحي حيث لا يجذب المصنفون والشارحون الكثير من الاهتمام لها عادة. ولا تنتهي الأنشطة المؤهلة للإصلاح التي توجيه المجتمع إلى الاتجاه الصحيح إلى الموت.

وفي الإطار الذي نتعامل به في هذه الأحاديث والآيات في هذا السياق ، يقوم هيكل المقالة على الإيمان والأخلاق ، وهو انعكاس للسلوك في العالم الخارجي ، وبعُد الإصلاح والإفساد التي هو انعكاس اجتماعي للأخلاق. الأخلاق الحسنة هي تحويل الصفات الحميدة التي استقرت في القلب إلى بُعد السلوك ؛ ودورها في الحياة الاجتماعية يسمى الإصلاح. على نفس الطريقة ، تدعو الأخلاق السيئة الأشخاص الذين لا يسكن الإيمان بالقلب وينعكس ذلك على هذه المشاعر السيئة في القلب إلى أفعال. وأسوأ عواقب هذا السلوك في الحياة الاجتماعية يسمى أيضا الإفساد.

اتضح أن الحديث (إذا مات الإنسان ...) الذي نتعامل معه في المقالة والآيات في هذا السياق يرتبط بالإصلاح والإفساد اللذان يؤثران بشكل مباشر على المجتمع إيجابيا أو سلبيا. لأن الأخلاق الحميدة والسيئة لها تأثير فردي وكذلك تأثير اجتماعي. يسمى هذا التأثير الاجتماعي الإصلاح والإفساد. تركيز النبي صلى الله عليه وسلم على الثواب الذي لا ينتهي من المكافأة هو أن السلوك الفردي يكتسب صفة اجتماعية. وفقا لهذه الأخبار والبشارات من قبل النبي أن المنشآت الاجتماعية والثقافية مثل العمارة والوقف ، والتي لا تزال قائمة في كل حجر وزاوية في المدن الإسلامية والتي تعتبر تراثا عالميا، وقد تم الحفاظ بعناية من قبل المسلمين. لذلك ، يحتل المسلمون مكانة رائدة في الحفاظ على التراث الثقافي والطبيعي العالمي. أصبحت الأحاديث في هذا السياق حياة للحضارة الإسلامية في العمار ، والعلوم ، والثقافة والفن، وأعطت الحياة للمدن الإسلامية

إن الارتباط المباشر للنبي صلى الله عليه وسلم بين الحقائق مثل تعمير الأرض والعلم وبين عدم إغلاق كتاب الأفعال بعد وفاة الشخص دفع المسلمين إلى تطوير الأرض للحفاظ على الطبيعية والثقافية النسيج و التطورات العلمية. بمقتضى هذه المهمة ، يمكننا القول أن المسلمين أعضاء طبيعيين في مؤسسة اليونسكو ، وهي منظمة تعليمية وعلمية وثقافية. على الرغم من حقيقة أن المصنفين والشارحين قد ألقوا معنى شخصيا بالحديث والآيات في هذا السياق ، إلا أن الأثر الفعلي للأحاديث سلط الضوء على المسلمين في تعمير الأرض وتقديم العلم لخدمة الإنسانية.

وعندما ننظر إلى كتاب/موضوع و باب/ فصل بعنوان الحديث الذي أخذ المصنفون والتقسيمات التي قام بها الشارحون في هذا السياق ، أخذ على أساس البعد الفردي والآخرى الذي رُبط عمومًا للمتوفى كأساس ؛ وتم تجاهل البعد الاجتماعي والعالمي. بسبب ذلك ، تم التمييز في شكل عبادة بلغت مكافأة الشخص المتوفى ولم تصل إليه ؛ تم التأكيد على معنى الفردي والآخرى. على سبيل المثال: تم تحديد نهج ضيق النطاق للموضوع بأن العبادة ، مثل الدعاء والصدقة، ستصل مكافأته إلى المتوفى بعد وفاته ، ولكن مكافأة عبادة الجسدية مثل الصلاة والصيام لن تصل إلى الموتى. وهكذا تم تضيق نطاق معنى الحديث.

الأحاديث التي نتعامل معه ومن المفهوم في الآيات يس ١٢ و القيامة ١٣ و الانفطار ٥ التي تؤكد أنها ظهرت تركيزها وتشجيعها على الخير الاجتماعي بدلاً من الخير الفردي و الآخرى ، وأن انعكاس ذلك عملياً يظهر على شكل تعمير الأرض وتقديم العلم لخدمة الإنسانية. لذلك ، فإن حقيقة أن كتاب الأعمال الذي لا يُغلق وأن استمرار المكافأة مرتبط بمدى المنفعة الاجتماعية للخير وفقاً للبيانات الملموسة التي تم الحصول عليها في الدراسة ، إذا تجاوز السلوك الحجم الفردي ووصل إلى بُعد إصلاح المجتمع أو إفساده، فلن يتم إغلاق كتاب الأفعال عند وفاة الشخص ، وسيستمر كتابته في مرتبة/خانة الأعمال إيجابياً أو سلبياً.

وعندما ننظر إلى الشخصية النموذجية للنبي صلى الله عليه وسلم، نرى أنه يشجع عموماً الصحابة على العمل والتقدم والإنتاجية. عندما ننظر إلى أسباب ورود الحديث والأحاديث التي نأخذها أساساً في الدراسة ، سنجد من المفهوم أن حل المشاكل الاجتماعية هو في المقدمة

وبحسب الاستنتاج الذي توصلت إليه الدراسة ، ومن المفهوم أن الأحاديث الواردة عن النبي قوله أن ثواب بعض الأعمال سوف تكون دائمة ، يظهر أنه لا فردية لهذه الأبعاد الحسنة والسلوك ولكن السلوك الاجتماعي والأبعاد الحسنة والسلوك. وقد لوحظ أن كلا من المصنفين والشارحين يهجون في إطار ضيق فيما يتعلق بتأثير عمل الإنسان وأثره ، وهو ما أكدناه بثلاث آيات من القرآن. ومع ذلك ، فمن المفهوم أن الأثر الذي لا يغلق كتاب الأفعال بالموت هي الأعمال الحسنة والإحسان في البعد الاجتماعي

وفي نطاق الروايات التي نتعامل معها مؤسسات دائمة ، تقدم المعرفة العلمية لخدمة البشرية وشخصيات نموذجية. لأن الإعمار والعلم والشخصيات الباحثة هي عناصر أساسية لمستقبل المجتمعات. وإذا كان أحد هؤلاء مفقوداً، فلا يمكن بناء مستقبل المجتمع. بل إن العكس سيكون له أثر سلبي على إفساد المجتمع وتدهور اتجاهه. فعلى سبيل المثال ، تتمثل إحدى المشاكل العديدة التي يواجهها الناس على الصعيد العالمي في جعل العلم أداة للمصلحة الذاتية بدلاً من استخدامها لمنفعة الناس.

ونتيجة لذلك ، فإن حقيقة أن الأخلاق الحميدة أو السيئة تتجاوز البعد الفردي وتتخذ شكل طبيعة الإصلاح والإفساد، وهو البعد الاجتماعي ، تترك في مرتبة/خانة أعمال الناس مفتوحة بعد وفاتهم.

الكلمات المفتاحية: النبي، الحسنة، العمل، الأثر، الإصلاح، الإفساد.

Giriş

Sosyal çevre, insanın doğrudan etkilediği ve etkilendiği bir alandır. Kişi çevresini etkileyebileceği gibi ondan da etkilenebilir. Bu etkileşim ıslah yönünden olabileceği gibi ifsad yönünden de olabilir. Nitekim Kur'an ve Sünnet, çevrenin kişi üzerinde oluşturacağı ifsad etkisine karşı insanları uyarmaktadır.¹ Kişi; aile, okul, sosyal vb. çevrelerle daima etkileşim içindedir. Kur'an, ilmi bir dayanağı olmayan, körü körüne sosyal çevreden etkilenmeyi onaylamamaktadır.² Toplumunu doğruya ulaştırma ve toplumda değişim ve dönüşüm gerçekleştirme anlamında ıslah, Kur'an'da peygamberlerin temel görevlerinden biri olarak sunulmaktadır.³ Nebevî bir vasıf olan toplumu ıslah etme azmi ve görevi, her müslümanın arzuladığı ve uygulamak istediği bir ilkedir.

İslam, sosyal çevreye çok önem vermiştir. Hz. Peygamber'in (sav) ilk günden uyguladığı strateji, toplumu kötü ahlakî alışkanlıklardan ve fikri saplantılardan kurtarmak olmuştur.⁴ Bunun için Hz. Peygamber (sav), Mekke döneminden itibaren içinde bulunduğu sosyal çevreyi üstün ahlakî vasıflara ulaştırmak için adım adım bu ıslah programını uygulamaya koymuştur. Hz. Peygamber (sav), erdemli bir toplumun oluşabilmesi için ilk değişimi ve dönüşümü inanç boyutunda gerçekleştirmiştir. Nitekim O (sav), risaletin ilk günlerinde bu hakikati şu sözleriyle ilan etmiştir: *يَا أَيُّهَا النَّاسُ قُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ تَفْلَحُوا*: "Ey insanlar! Allah birdir deyin, kurtuluşa eresiniz."⁵ Hz. Peygamber'in risaletinin temel hedeflerinden birisinin, insanları şirkin, cehaletin ve tefrikanın pençesinden kurtararak üstün ahlakî erdemlere ulaştırmak ve bu fazileti her inanan fertte içselleştirmek olduğunu söyleyebiliriz.⁶ Hz. Peygamber, bütün nebilerin gerçekleştirmeye çalıştığı toplumsal ıslah projesini fiilî olarak yerkürenin belli bir parçasında uygulamıştır. Toplumsal ıslah, toplumu istenilen düzeye ulaştırma eylemidir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) sapkınlık içinde olan bir toplumu nezih ve zarif bir toplum haline dönüştürmüştür.⁷

¹ Bakara, 2/170; Furkan, 25/27-29. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavudî, Adil Murşîd, (Lübnan: Müessesetü'r-Risale, 1999), 14: 142; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Camiu'l-müsnedü's-sahihu'l-muhtasar min umuri Resulillahi ve sünenihi ve eyyamihi*, thk. Muhammed Zuheyr b. Basır, (Beyrut: Daru't-Tevki'n-Necat, 2013), Büyü', 38; Müslîm, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburî, *Sahih-u Müslîm*, thk. Muhammed Fuat Abdulkakî, (Beyrut: Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1991), Birr ve Sıla, 146; Tirmizî, Ebu İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdulkakî, (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Ârabiyye, 1977), Zühd, 45; Taberânî, Süleyman b. Ahmet, *Mu'cemu'l-kebir*, thk. Abdu'l-Mecid es-Selefî, (Kahire: Mektebet-u İbn-i Teymiye, 1983), 17: 294.

² Yunus, 10/36; Zuhruf, 43/22; Şuara, 26/74; Enbiya, 21/53.

³ Hud, 11/88. *إِنْ أَرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ* (in و لا) kasr/hasr ifade etmektedir. Bu ayette de mevsuf, sıfata hasredilmiştir. Yani peygamber ancak ıslah edicidir.

⁴ Al-i İmran, 3/164.

⁵ Hâkim Nisaburî, *el-Müstedrek a'la Sahiheyn*, Nşr: Yusuf Abdurrahman el-Marâşlı, (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.), 1: 15 İbn Hüzeyme, Muhammed b. İshak, *Sahih-u İbn Hüzeyme*, thk. Muhammed Mustafa Âzamî, (Beyrut: el-Mektebu'l-İslami, 1980), *es-Sahih*, 1: 82; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14: 438; Ebu Âvane, Yakup b. İshak el-İsferainî, *Müsnedü Ebi Âvane*. thk. Eymen b. Arif, (Beyrut: Daru'l- Ma'rife, 1998), 27: 404; Taberânî, *Mu'cemu'l-kebir*, 5: 61.

⁶ Nahl, 16/ 36.

⁷ Cuma, 62/2.

Şu hususu da ifade etmeliyiz ki bireysel bir hayat yaşayan, sosyal olaylara müdahale etmeyen ve toplumdaki soyutlanan iyi kişiler, Kur'an'da vurgulanan ve peygamberlerin ayrılmaz vasıflarından olan ıslah edici konuma yükselemezler.⁸ Buna karşılık Hz. Peygamber (sav), toplumda kötülüğü yaymaya çalışan hilekâr ve düzenbaz kişileri de bozguncular olarak nitelendirmektedir.⁹

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in (sav) ölümle amel defterinin kapanmayacağını bildirdiği hadisleri aktardıktan sonra bunların maksadını ve özellikle onlarda vurgulanmak istenen davranış modelini ortaya koymaya çalışacağız. Hz. Peygamber'in bu hadisleri söyleme amacını tespit etmek bu bağlamdaki hadislerin doğru anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Ayrıca musanniflerin bu hadisleri hangi kitap ve bab başlığında kullandıklarını da tespit edeceğiz. Bu hadislerin pratik değerinin bu denli büyük olması İslam'ın, insanların geleceğini imar etmeye ve korumaya yönelik çabalara büyük bir değer verdiğini ortaya koymaktadır. Zira toplumun ıslahına ve faydasına yönelik yapılan faaliyetlerin Allah katında devamlı bir karşılığı vardır.¹⁰ Yani insanın kendisi için yaptığı şeylerin karşılığı ölümle sonlanırken; toplumu hakikate yönlendirmede ıslah nitelikli faaliyetlerin karşılığı ölümle bitmemektedir. Çalışmamızın ana temasını oluşturan vefat eden kişinin amel defterinin ölümle kapanmaması olgusu iki şekilde ortaya çıkmaktadır: Birincisi; faydalı bir ilmi öğretim, eser yayınlama, bir sosyal hizmeti vakfetme, insanların faydalanacakları imaretler (aş evleri, cami, daru'd-diyafe, köprü) gibi toplumsal nitelikli iyiliklerdir. İkincisi; müslüman toplumun Allah yolundan uzaklaştıracak menfi sosyo-kültürel usuller ihdas etmek gibi toplumsal nitelikli kötülüklerdir. Bu toplumsal iyilik ve kötülükler, kişinin amel hanesine olumlu ve olumsuz şekilde yansımaktadır.

Makalenin örgüsü, iman, onun dış dünyada somut sonuçları olan ahlak ve ahlakın toplumsal yansıması olan ıslah ve ifsad boyutu üzerine kurulmuştur. Kalpte kök salmış imanın dış dünyada şekil bulmasına güzel ahlak denmektedir. Bu üstün ahlakın içtimai hayattaki rolüne ıslah adı verilmektedir. İşte güzel ahlakın toplumda ıslah fonksiyonuna bürünmesi, çalışmanın ana temasını oluşturmaktadır. Aynı şekilde imanı kalpte içleştirmemiş kişilerin kalpteki bu kötü duyguları fiiliyata dökmesine kötü ahlak, bunun içtimai hayattaki kötü sonuçlarına da ifsad denilmektedir. Makalede toplumu olumlu veya olumsuz olarak doğrudan etkileyen ıslah ve ifsadin uhrevi boyutunu ortaya koyma hedeflenmektedir. Bu bağlamdaki hadislere başlamadan önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi için İslam'da bütün ibadetlerin özü konumunda olan iman, onun hayata yansımış şekli olan ahlak ve çalışmamızın ana omurgasını oluşturan toplumu doğruya veya yanlışla sürükleyen ıslah ve ifsad mefhumunu ele almaya çalışacağız.

⁸ Maide, 5/63. لَوْلَا يَنْهَاهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَخْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّخْتِ.

⁹ Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *es-Sünen*, thk. Yasir Hasan v.dğr., (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2013), Edeb, 6. والفاجر خب لنيم

¹⁰ Münavî, Muhammed Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadir Şerhu Camiû's-Sağîr*, thk. Komisyon, (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1972), 6: 125. (كل (ما يدوم النفع به للغير el-Muzhirî, Müzhiriddin ez-Zeydanî Hüseyin b. Mahmud, *el-Mefatihu fi Şerhi Mesabih*, thk. Komisyon, (Kuveyt: Daru'n-Nevadir, 2012), 1: 303. (وهي وَقَفْتُ أَرْضِي أَوْ دَارِي عَلَى الْمُسْلِمِينَ أَوْ عَلَى شَخْصٍ وَاحِدٍ أَوْ بِنَاءِ مَسْجِدٍ أَوْ مَدْرَسَةٍ أَوْ رِبَاطٍ، أَوْ حَفْرٍ بَنِي) (وغير ذلك مما ينتفع به الناس)

1. İman

(إيمان) kelimesi lügatte, gönlün mutmain olması, güven gibi anlamlara gelmektedir.¹¹ İman kavramı küfrün zıddıdır.¹² Hz. Peygamber'in (sav) "Güvenilirliği imanla; sözünde durmayı da dinle ilişkilendirmesi bizlere imanın sosyal çevre boyutunu öğretmektedir. Ayrıca imanın; samimiyet, doğruluk, diğerkâmlık ve güvenilirlik vasıflarının temel dayanağı olduğu anlaşılmaktadır."¹³

İnsanın sağlık, servet, ilim, adalet gibi soyut ve somut birçok hayat sermayesi vardır. Fakat onun sahip olduğu bu hayat sermayesinin en mühimi imandır. Kur'an'da ve Sünnet'te iman mefhumu, dünya ve ahiret sıkıntılarından kurtulmanın yegâne sermayesi olarak sunulmaktadır.¹⁴ İman, kişiye yapılan her bir iyiliğin ve gösterilen her bir ahlakî davranışın karşılığının Allah katında korunduğu ve bir karşılığının olduğu bilincini vermektedir.¹⁵ Bu durum, imanlı bir kişiyi bilinçli ve sorumlu davranış modelini sergilemeye sevk etmektedir. Şurası bir gerçektir ki Allah'a iman ve inanç, bütün erdemli ilkelerin alt yapısını, mantığını oluşturan temel mihenk taşıdır. İmandan yoksun ahlakî davranışların sağlam bir dayanağı olmayacaktır.¹⁶ Nitekim Kur'an'da takva libasına bürünmeyen ve Allah rızası gözetilmeyen bireysel ve toplumsal diğerkâmlık davranışların neticesi, uçurumun kıyısında yürüyen ve her an uçuruma düşme ihtimali olan bir insanın durumuna benzetilmiştir.¹⁷ Zira bu kişilerin ahlakî davranışlarının dayanağı takva elbisesine bürünmek ve Allah rızası değildir.

Sözlerinde ve yaptıklarında Allah dışında başka dayanak arayanlar temelsiz veya çürük bir temele dayanmış olmaktadır.¹⁸ Maun Süresi'nde erdemli ilkelere sırt çeviren kişilerin bu davranışlarının Allah'ın dinine sırt çevirmelerinden ve inançsız olmalarından kaynaklandığı vurgulanmaktadır.¹⁹ İbrahim Sûresi yirmi üç ve yirmi dördüncü ayetlerinde insanlık ağacının kök salabilmesi ve daimi meyve verebilmesi için iman ve tevhit köküne sahip olması gerektiği vurgulanmaktadır.²⁰ İman ve inancın olmadığı yerde yaşam olmaz. İman yaşam kaynağıdır. İman insanlara yaşam kazandıran bir iksirdir. Şurası bir gerçektir ki iman insanın sahip olduğu en önemli sermayedir. Fakat bu sermayenin işlenmesi gerekmektedir. İşte ilim bu sermayenin filizlenip kök salmasında ana etkenlerdendir.

¹¹ Rağib el-İsfahanî, Ebu'l-Kasım Hiseyin b. Muhammed, *el-Müfredat fi ğaribi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Halil, (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2010), 35.

¹² İbn Manzûr, Cemalü'd-Din ebî'l-Fazl Muhammed b. Mükrim, *Lisanu'l-Arap*, thk. Amir Ahmed Hayder, (Lübnan: 2009), 13: 24.

¹³ Buhârî, İman, 4, 6, 7, 39.

¹⁴ Buhârî, İman, 38. Saff, 61/10-11.

¹⁵ Müslîm, İman, 92; Tevbe, 9/120. إِنَّ اللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ.

¹⁶ Müslîm, İman, 214.

¹⁷ Tevbe, 9/109.

¹⁸ Ankebût, 29/41.

¹⁹ Mâûn, 107/1-3.

²⁰ İbrahim, 14/24-25.

İlim olmasa kişi, iman sermayesinden tam olarak faydalanamayacağı gibi bu sermayeyi bilinçsizce kötüye kullanabilir.²¹ Günümüzde İslam adına çıkmış ölçsüz ve ilkesiz birçok örgütte görüldüğü gibi bazen de iman sermayesi başkaları tarafından istismar edilebilmektedir. Nitekim bu örgütler İslam adına hareket etmiş fakat bu iman sermayesini müslümanlara karşı kullanmışlardır. Bu bağlamda bazı amellerin ölümden sonra da karşılığının devam edeceği dile getirilen hadislerin muhtevası imanı harekete geçiren ilimle ilgili bir bağlantısı vardır. İlim, imanı sosyal çevrede faal ve faydalı hale getirmesinde temel etkindir.²² Tahkiki imanın somut yansımalarına üstün ahlak denir. Hz. Peygamber (sav) iman ile ahlak arasında doğrusal ve zorunlu bir bağ kurmuştur.²³ Nebevî öğretilerde, sadece ibadetlerde ahlaki erdemlilik amaçlanmamış, bilakis bireysel davranıştan toplumsal davranışa kadar; aile ve komşuluk ilişkilerinden toplumsal ilişkilere kadar; sosyal ilişkilerden ceza hukukuna kadar; barış durumundan savaş durumuna kadar uyulması gereken tutum ve davranışlar ahlaki erdemlere bağlanmıştır. İmanın pratik sonucu olan ahlak meselesine kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

1.1. Güzel Ahlak- Kötü Ahlak

Güzel ahlak, kalpte kök salmış üstün ahlakî ilkelerin din ve akla uygun olarak söz ve fiiliyata dönüşmesidir. Kötü ahlak ise kalpte kök salmış ahlakî kötülüklerin din ve akla aykırı olarak söz ve fiiliyata dönüşmesidir.²⁴ Bazen de din ve ahlaka uygun gözükse de riya ve başka kötü amaçlar için yapılan iyilikler ve sergilenen güzel davranışlar güzel ahlak kapsamına girmemektedir.²⁵ Zira insanın zahiri ve batini olmak üzere iki sûreti vardır. İnsanların yaratılış hilkatı aynı değildir. Nitekim kimileri güzel; kimileri de kötü bir hilkate sahip olabilmektedir.²⁶ Fakat bu zahiri sûret üstünlük ve düşüklük alameti değildir. İnsanın batinî sûreti de aynı şekilde farklılık arz etmektedir. İyi ve kötü batinî sûretin dışı yansımalarına üstün ahlak veya kötü ahlak denilmektedir. Üstün ahlakın toplumdaki etkisine ıslah; kötü ahlakın ise isad denilmektedir. Bunun içindir ki insan, ferdi kulluk görevini yaptığında amelinin karşılığı ölümle sonlanırken; insanları Allah'a ibadet etme ve üstün ahlakî değerlere yönlendirme gibi peygamberlerin temel hedeflerinden olan toplumsal ıslah görevini üstlenince Yüce Allah, bu ameli değerli görüp ecrini devamlı kılmaktadır. “Tarih boyunca edinen tecrübeye dayanarak söyleyebiliriz ki toplumlar ya ahlaklı bireylerden oluşur ki bu da hoşgörülü, iyilik ve ihsan sahibi, akıllı, fedakâr bireylerden

²¹ Müslîm, İlim, 10.

²² Hz. Peygamber (sav) ilmi öğrenme ve öğretmeyi en değerli sadaka olarak göstermiştir. İbn Mâce, Hafız Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen-ü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, (Beyrut: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), Mukaddime, 20.

²³ Suat Koca, *Ahlaki Değerler Ve Dindarlık Mekârim-i Ahlak Literatürü Bağlamında Bir İnceleme*, 2: 65-71. (Ankara: ESKİYENİ, 2006), 70.

²⁴ Cürcanî, Ali b. Muhammed eş-Şerif, (h. 816.), *Kitabu't-ta'rifat*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, (Beyrut: Daru'l-Nefais, 2007), 166.

²⁵ Cürcanî, *Ta'rifat*, 166.

²⁶ Useymîn, Muhammed b. Sâlih, *Mekarimu'l-Ahlak*, (Riyad: Medaru'l-Vatan li'n-Neşr, 1428), 7.

oluşan erdemli bir toplumdur. Ya da bunun tersi bir durum söz konusu olur ki böyle bir toplumda ilişkiler; adalet, iyilik ve ihsan üzerine değil; menfaat ve çıkarıcılık üzerine kurulmuş gayr-i ahlakî bir toplum olmaktadır.”²⁷

Güzel ahlak, insanın fitrata uyumlu olarak bu değerleri kemale erdirmesidir. Ahlak bir cevher olarak insanda doğuştan var olmasına rağmen tam olarak kök salıp yeşermemiştir. Tohum gibi insanın iç âleminde olup doğru eğitim sonucu neşvünema bulmaktadır. Şayet erdemli ilkeler, tembellik ve umursamazlık pası altında kaybolmaya yüz tutarsa veya insan kendi eliyle bunları zayi ederse kişi insani meziyetlerini kaybeder, değerini düşürmüştür olur. Zira insanda rahmet duygularını yeşerten, ona takva libasını giydiren, onur ve vicdan kazandıran ve izzetli olmasına yol açan üstün ahlaktır. Kur’an’da geçen ve konuyla doğrudan bağlantılı olan ıslah ve ifsad kavramlarına da değinmek istiyoruz.

1.2. Islah-İfsad

Islah kavramı, ifsad kelimesinin tam karşıtı bir anlam ifade etmektedir.²⁸ Toplumda fesadın izlerini tamamen silme anlamına gelmektedir.²⁹ Fesad ise lügatte i’tidal, istikamet ve vasat yoldan az veya çok sapma anlamına gelmektedir. Ayrıca insan bedeninde, ruhî yapısında ve eşyada var olan dengenin bozulmasıdır. Salahın mukabilidir.³⁰ Kur’an’da fesad kelimesi şirk koşma, düzeni bozma,³¹ öldürme,³² yıkma, harap etme,³³ kötülöklere engel olmama,³⁴ insanları istikametten saptıracak sihir gibi yöntemlere başvurma,³⁵ yerkürede yapılan tahribattan ötürü bereketin azalması³⁶ gibi anlamlara gelmektedir. Hz. Peygamber’in hadislerinde ise su-i zan,³⁷ kalbin kötölöklere kararması,³⁸ insanlar

²⁷ Nizamettin Çelik, *Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Yönetiminde Dış İlişkilerin Temel İlkeleri* adlı basılmamış doktora tezinin Üstün Ahlak maddesi, Erzurum, 2019, 315.

²⁸ Razî, Ebu Bekir Muhammed b. Şemsuddin, *Muhtaru’s-Sihah*, Düzenleyen: Eymen Abdurrazzak eş-Şevva, (Dimeşk: Daru’l-Feyha, 2010), 257.

²⁹ Rağıb el-İsfahanî, *el-Müfredat*, 289.

³⁰ Rağıb el-İsfahanî, *el-Müfredat*, 381.

³¹ A’raf, 7/56; Bakara, 2/11.

³² Kehf, 18/94; Neml, 27/48.

³³ Bakara, 2/30.

³⁴ Hud, 11/116.

³⁵ Yunus, 10/81.

³⁶ Rum, 30/ 41.

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 39: 237;

³⁸ Buhârî, İlim, 39; Müslîm, Musakât, 107; İbn Mâce, Fiten, 14; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebu Hatim et-Temîmî, *es-Sahih*, thk. Şuâyb Arnavudî, (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1993), 1: 533; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 30: 324; Ebû Ya’lâ el-Mevsulî, Ahmed b. Ali b. Müsenna et-Temîmî, *Musnedu Ebi Ya’lâ el-Mavsilî*, thk. Hüseyin Selim Esed, (Dimeşk: Daru’l-Me’mun li’t-Turas, 1984), 3: 397; Bezzar, Ebu Bekir Ahmet b. Amr b. Abdi’l-Halık, *Müsnedü’l-Bezzar*, thk. Mahfuzu’r-Rahman Zeynullah, (Medine: Mektebetü’l-U’lum ve’l-Hikem, 1997), 8: 224.

arasına fitne koyma,³⁹ evlenmeyi terk etme, ona engel olma⁴⁰ ve benzeri anlamlarda kullanılmıştır. Fesad kavramı ve türevleri Kur'an'da kırk dokuz yerde geçmektedir. Mekkî ve Medenî ayetler bağlamında baktığımızda çoğunluğunun Mekkî ayetlerden oluştuğu görülmektedir. Mekke yönetimi, kötülüğün toplumda yaygınlaşmasına bizatihi sebebiyet verdiği için fesad-ifsad kavramları çoğunlukla Mekkî ayetlerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Medine'de Hz. Peygamber yönetimini kurunca toplumda üstün ahlakî değerlere doğru bir değişim ve dönüşüm yaşandı. Artık güç toplumu ifsad edenlerin elinden çıkarak salihlerin eline geçti. Medenî ayetlerde fesad kavramı genelde küfrünü gizleyen münafık ve Yahudiler hakkında inerek onların gizli emellerini ortaya koydu.⁴¹ Kur'an'da fesad kavramının mahiyetiyle ilgili verilen bilgilerin bir kısmı aşağıdaki grafikte özetle gösterilmiştir.

Grafik 1.

Sosyal ıslah toplumda iyiliği ikame etme ve kötülüğü önleme çabasıdır. İslah kavramına dâhil olan her çaba ve bunu yapanın Allah katında değeri, o çabanın sosyal etkisinin boyutu ölçüsüne göre değer kazanmaktadır. Her sosyal hizmet ıslah anlamına gelmemektedir. Nitekim münafıklar, yeryüzünde ifsad peşinde koşmalarına rağmen ısrarla ıslah edici olduklarına savunmuşlardır.⁴²

³⁹ Tirmizî, *Sıfatu'l-Kiyâme*, 56.

⁴⁰ Tirmizî, *Nikâh*, 3; İbn Mâce, *Nikâh*, 46; Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, 22: 300; Taberânî, *Mu'cemu'l-ıvsaat*, thk. Abdül-Muhsin b. İbrahim el-Hüseyînî, (Kahire: Daru'l-Haremeyn, 1995), 7: 131.

⁴¹ Diyauddin Nu'man es-Sûsî, *el-Fesad ve'l-Müfsideun Dirasetün Kur'aniyyetun Mavdu'üyyetun*, (Gazze: el-Camiatu'l-İslamiyye, 2006), 6.

⁴² Bakara, 2/11; Şuâra, 26/151-152.

İslah, bilinçli ve düzenli bir plan çerçevesinde toplumda neşet bulmuş gayr-i ahlakî atmosferi değiştirip toplumu istikamete çevirmedi. Bunun için İslam filozoflarından Fârâbî, erdemli devlet ile erdemli olmayan devletlerin konularından bahsederken onları toplumsal bilinç, üstün ahlakî davranış ve erdemli ilkelere yönelmiş dinamik bir toplum olup olmamasına göre değerlendirmekte ve ona göre sınıflara ayırmaktadır.⁴³ Fârâbî, erdemli şehrin zıddı olan şehirleri dörde ayırmaktadır: Cahil şehir, kararsız değişken şehir, fasık şehir ve dalle (sapan) şehir. O, bu devlet biçimlerini şöyle tarif etmektedir: Bu şehir halkı, saadet yoluna irşat edilseler de ne ondan anlarlar ne de onu tasavvur edebilirler. Onlar ancak somut dünyalık olguları saadet olarak görmektedirler.⁴⁴

Bu meyanda aşağıdaki misali verebiliriz: ifsadin somut örneği olarak Mekke'ye ilk putu getireni gösterebiliriz: Amr b. Luheyy Hicaz'a getirdiği hubel adındaki putla tevhid meşalesinin dalgalandığı o mukaddes topraklarda putperestliği yaymaya başladı.⁴⁵ Bu ifsad hareketi neticesinde mukaddes beldede kötüye doğru bir değişim yaşandı. Zira ferdi bir sapmanın ötesinde toplumu doğru yoldan saptırma eylemi gibi içtimaî bir sapma devreye girince bunların cezası Allah katında daha kötü olmaktadır. Zira Amr'ın bu hareketinden ötürü toplum, Allah'a kulluk etmekten uzaklaşmıştır.⁴⁶

Firavun'un küfrü tuğyana/zulme dönüşünce Allah, Hz. Musa'yı ona elçi olarak göndermiştir.⁴⁷ Musa'nın (as) elçi olarak gönderişini konu alan ayetlerdeki (إِنَّهُ طَغَى) vurgusu, onun toplumsal ifsad boyutunu ortaya koymaktadır. Firavun küfrünü ifsad aracı haline getirip özgür olan bir toplumu, cansız nesnelere kul yapıp köleleştirince Yüce Allah da elçisini göndermiştir.⁴⁸ Yerkürede kötü çığır başlatanlar bağlamında Kabil'in kardeşini öldürmesi olayını da örnek verebiliriz. Zira ilk kanı dökmekle yeryüzünde fesad hareketini başlatan Kabil, bu kötü çığır sebebiyle kıyamete kadar işlenen katliamlardan payına düşeni alacaktır.⁴⁹ Bu meyanda Pavlus'u da örnek verebiliriz: Zira Hz. İsa'dan (as) yaklaşık 32 yıl sonra ölen Pavlus, teslis inancını yerleştirmede etkin bir role sahiptir. O, bu

⁴³ Fârâbî, Ebu Nasr, *Arau ehli'l-medineti'l-fadile ve muzadduha*, thk. el-Beyr Nasrî Nadir, (Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1986), 131.

⁴⁴ Fârâbî, *Arau Ehli'l-Medine*, 131-132.

⁴⁵ İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik bin Hişâm el-Himyeryi, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim Ebyarî, Abdu'l-Hafiz Şelebî, (Beyrut: Daru İbni Kesir, 2005), 86.

⁴⁶ Bazı işleri için Şam'a giden Amr b. Luhayy Belkâ topraklarına geldiğinde orada Amalika kabilesi hüküm sürüyordu. Onları putların önünde eğildiklerini görünce bunların ne işe yaradığını sordu. Buna karşılık onlar da putların kendilerine yağmur yağdırdıklarını, yardım istediklerinde yardımlarına koştuklarını söylediler. Bunun üzerine Amr, o putlardan biri olan hubeli Mekke'ye getirip dikti. Mekkelileri ona tapmaya çağırdı. Böylece Hz. İsmal'in Mekke'deki tevhid geleneğini değiştiren ilk kişi oldu. İbn Hişâm, *es-Sîre*, 86.

⁴⁷ Taha, 20/24, 43; Naziât, 79/17.

⁴⁸ Abdurrahman b. Nâsir es-Sa'dî, *Teyşiru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi tefsiri kelami'l-Mennân*, thk. Abdurrahman b. Muâlla el-Luveyhik, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2002), 504.

⁴⁹ Buhârî, Cenaiz, 31; Müslîm, Kasâme ve'l-Muharibin, 27.

düşünceyi Nasranîler arasında yayarak onları İsa Mesih'in dininden saptırdı. Onun yaptığı bu tahrif ve saptırma eyleminden ötürü, onu günaha çıkarıcıların tipik bir örneği olarak gösterebiliriz.⁵⁰

2. Kur'an ve Sünnet Perspektifinden İnsanın Amel ve Eseri

Kalıcı hayır, ilmi toplumun yararına sunma (faydalı ilim) ve örnek bir şahsiyet (salih evlat), müslüman toplumun geleceğini imar etmede gerçekten elzem olan sosyal boyuttaki ıslah nitelikli olgulardır. İslam, toplumun varlığını korumaya çalışan ve gelecekle için umut kaynağı olan kişilerin o ıslah çabasına tükenmeyen bir sevap müjdelemektedir. Aşağıda sunacağımız ayet ve hadislerin ibarelerinden anlaşılmaktadır ki kişinin dünyada yerine getirdiği bireysel davranışların ve ibadetlerin sevabı ölümle sona ererken toplumsal boyutlu davranışların ve amellerin sevabı devam etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in bir hadisinde Yüce Allah'ın kulu ile arasındaki günahları bağışlamayı vadederken insanın diğer bireylere ve topluma karşı işlediği suçları ahirete ertelediği anlaşılmaktadır.⁵¹

Çalışmada sevabı devam eden amellerle ilgili varid olan hadisler bağlamında konuyu incelediğimizden önce temel hadis kaynaklarımızda bu konuyla ilgili rivayetleri aktarıp ardından Kur'an'da bunların ilmi dayanağının olup olmadığını araştırmaya çalışacağız. Bu meyandaki hadisleri aşağıda aktarmak istiyoruz:

2.1. Bu Bağlamdaki Hadisler

İnsanın amel ve eserinin etkisi yani, dünyada bizatihi işleyip gönderdiği amelleri ve işlemediği halde kendinden sonra yapılmasında iyi veya kötü yönden etkisinin olduğu eserleriyle ilgili varid olan hadisleri aktarmak istiyoruz:

“İnsan vefat ettiğinde amel(ler)i sona erer. Ancak üç husus müstesna; devamlı iyilik, istifade edilen ilim ve (arkasından) kendisine dua eden mü'min evlâd.”⁵²

Bu hadisi; Müslîm vasiyyet ve vakıf; Ebû Davûd, vasiyyet; Tirmizî ahkâm, İbn Mâce Mukaddime, Nesâî Vesâyâ, İbn Huzeyme Zekât, İbn Hibbân ise ilim ve cenâiz bölümlerinde tahdis etmişlerdir. Musanniflerin hadisi tahdis ettikleri kitab ve bab başlıkları göstermektedir ki onlar ölen kişiye endekli ferdi boyutlu bir anlam vurgusu yapmışlardır. Nitekim musannifler, bu hadisin anlam merkezine ölen kişiyi koyarak ahiret vurgusu yapmış ve bu bağlamda “kitab” ve “bab” başlığı koymuşlardır. Mesela hadisi Müslîm, “ölümünden sonra insana ulaşacak sevap”; Ebû Davûd, “ölen kişinin adına sadaka vermek”; Tirmizî, “vakıf”; Nesâî de “ölen kimsenin adına yapılan sadakanın fazileti” adlı bab başlıkları altında zikretmişlerdir. İbn Mâce ise “insanlara iyiliği öğretmenin sevabı” şeklinde daha kapsayıcı

⁵⁰ Pavlus'un mektupların birinde var olan ifadeler: “Rab İsa Mesih'in lutfu, Tanrı'nın sevgisi ve kutsal ruhun yoldaşlığı hepinizle olsun” Jacques Waardenburg, “Teslîs”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 40: 548-549, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 548.

⁵¹ Abdurrazzak, Ebu Bekir b. Hammam es-San'ani. *el-Musannef*, thk. Habibu'r-Rahman el- Â'zamî, (Beyrut: Mektebetü'l-İslami, 1983), 11: 183; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43: 155; Teyalisi, *Müsned*, 3: 579. الظلم ثلاثة ظلم لا يغفر وظلم لا يترك وظلم يغفر.

⁵² Müslîm, Vasiyye, 14; Ebû Davûd, Vasaya, 14; Tirmizî, Ahkâm, 36; İbn Mâce, Mukaddime, 20; İbn Hibbân, *Sahih*, 7: 286; İbn Huzeyme, *Sahih*, 4: 122; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14: 438; Ebu Âvane, *Müsned*, 3: 495.

bir bab başlığı kullanmıştır. İbn Mâce'nin ahiret boyutuna nazaran dünya boyutunu göz önüne alan bir yaklaşım sergilediği gözlemlenmektedir. Buhârî ise bu hadisi tahrir etmemiştir.

Ele aldığımız hadisi ve bu bağlamdaki diğer hadisleri, Yasin 12, Kıyame 13 ve İnfitar 5. ayetleri bağlamında değerlendirdiğimizde şu hususu dile getirebiliriz ki sosyo-kültürel dokuyu olumlu ve olumsuz biçimde etkileyen eserlerin etkisi ölümden sonra da devam edeceği hakikatidir. Allah'a iman eden erdemli bir toplumun varlığının idame etmesi için sarf edilen bütün çabalar, bu hadisin kapsamına girmektedir. Zira ilim, rol-model kişiler ve uygun mekânlar inanan toplumun varlığını ikame etmesi için vazgeçilmez unsurlardır.

“Mü'min kişi vefat ettikten sonra sevabı kendisine ulaşan iyiliklerinden bir kısmı: Öğrettiği ve neşrettiği (faydalı) ilim, arkasında bıraktığı iyi evlat, geride miras bıraktığı Mushaf, inşa ettiği mescit, yolcular için yaptırdığı (konuk) ev(leri), akıtarak (insanların hizmetine sunduğu) su, sıhhati yerindeyken malından çıkardığı sadakadır. Bunlardan işlemiş olduğu iyiliklerin sevabı vefatından sonra kendisine ulaşır.”⁵³ Hadiste zikredilen bu olguların hepsi; sürekli iyilik, salih evlat ve ilim şeklinde üç ana başlık altında değerlendirilmiştir.⁵⁴ Zira “geride miras bıraktığı Mushaf” faydalı ilim kapsamında; “inşa ettiği mescit, yolcular için yaptırdığı (konuk) ev(leri), akıtarak (insanların hizmetine sunduğu) su” ise sürekli iyilik kapsamında değerlendirilmektedir.

“Bir gün, gece gündüz sınır muhafızlığı, bir ayın orucundan ve ibadetinden daha iyidir. Ölürsa dünyada işlediği ameli ve rızkı devam eder. Fettandan (kabir fitnessi) da güvende olur.”⁵⁵ Hz. Peygamber (sav) müslümanların güvenliği için yapılan en küçük bir çabayı dahi çok değerli görmüş ve bu kişiye ahiret merhalelerinin en zoru olan kabir fitnessinden emin olacağı ve bu kutsi görevinden ötürü de ecrinin cari olacağı müjdesini vermiştir.⁵⁶ Kısacası hadis, müslümanları düşmana karşı korumak için dış güvenliği sağlayan kimselerin faziletine ve bu eylemlerinin öldükten sonra da karşılığının devam edeceğine delildir.

4- “Hiçbir nefis zulüm ile öldürülmez ki onun günahından bir kısmı Âdem'in (as) ilk çocuğuna yazılmasın zira o, adam öldürme âdetini başlatanların ilkidir.”⁵⁷ Bu rivayet de kim iyi veya kötü bir çıkar açarsa... hadisi bağlamında izah edilmiştir.⁵⁸

⁵³ İbn Mâce, Mukaddime, 20; İbn Hüzeyme, *Sahih*, 4: 121. *إِنَّ مِمَّا يَلْحَقُ الْمُؤْمِنَ مِنْ عَمَلِهِ وَحَسَنَاتِهِ بَعْدَ مَوْتِهِ عُلْمًا عَلَّمَهُ وَنَشْرَهُ وَوَلَدًا صَالِحًا تَرَكَهُ وَمُصْحَفًا وَرَثَةً أَوْ مَسْجِدًا بَنَاهُ أَوْ بَيْتًا لِابْنِ السَّبِيلِ بَنَاهُ أَوْ نَهْرًا أَوْ جِرَاءً أَوْ صَدَقَةً أَخْرَجَهَا مِنْ مَالِهِ فِي صِحَّتِهِ وَحَيَاتِهِ يَلْحَقُهُ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهِ*

⁵⁴ Muhammedü'l-Emin b. Abdullah el-Erâmî el-Âlevî el-Herârî, *el-Kövkebü'l-Vehhac Şerhu Sahih-i Müslîm*, (Mekke: Daru'l-Minhac, 2009), 18: 124.

⁵⁵ Müslîm İmâre, 163; ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 39: 138.

⁵⁶ Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm, *Tuhfetü'l-aḥvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, thk. Abdulvehhab Abdullatif, (Beyrut: Daru'l-Fikir, ts.), 5: 250.

⁵⁷ Buhârî, Enbiya, 2; İbn Mâce, Diyât, 1; İbn Hibbân, *Sahih*, 13: 321

⁵⁸ Âynî Beedruddin Mahmud b. Ahmed, Ümdetü'l-Kârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, (Beyrut: Daru Kutübi'l-İlmiyye, 2001) 8: 104.

5- “Kim İslâm’da iyi bir çığır başlatırsa, o kişiye hem bu yaptığıının sevabı hem de bu yolda yürüyenlerin sevabı verilir, diğerlerinin sevabından da hiçbir şey eksiltilmez. Her kim de İslam’da kötü örnek olacak bir çığır başlatırsa, hem bunun günahı hem de o yol üzere amel edenlerin günahı o kimseye yazılır ve diğerlerinin günahından da hiçbir şey eksilmez.”⁵⁹ Bu hadis, Mudâr kabilesinden fakirlik alameti yüzlerine nüksetmiş bir kafilenin Medine’ye gelmesi sonucunda Hz. Peygamber’in teşvikiyle sahabîlerin imkânları nispetinde peş peşe yardımda bulunması neticesinde söylenmiştir. Hz. Peygamber (sav), çaresiz ve kimsesiz insanların dertlerine derman olma, problemlerini çözmeye eyleminde öncülük edenleri övmüş ve bu rol-model davranışı, sevabı daimi olan iyi bir çığır olarak vasıflandırmıştır

Hiz. Peygamber (sav) ümmetine bir kişinin doğru yolu bulup istikamet sahibi olmasına vesile olmanın, dünyalık menfaatlere sahip olmaktan daha elzem, karşılığının paha biçilmeyecek derece daha yüksek olduğunu öğretmiştir. Hiz. Ali’yi (r.a.) Hayber’e gönderirken şöyle buyurmuştur: “...Ey Ali! Allah’a yemin olsun ki senin elinle Allah’ın bir adama hidâyet (istikamet) nasip etmesi, kızıl develerin senin olmasından daha hayırlıdır.”⁶⁰

Suyutî, sevabı daimi olan iyiliklerin sayısını on bir beyit olarak zikretmiştir. Sırasıyla aşağıda aktarmak istiyoruz:

إذا مات ابن آدم لیس یجری
 علیه من فعّالٍ غیر عشر
 علوم بنّھا ، ودعاء نجل
 وغرس النخل ، والصدقات تجری
 ووراثه مصحف ، ورباط ثغر
 وحفر البئر ، أو إجراء نهر
 وبيت للغریب بناء بأوی
 إليه ، أو بناء محل ذکر
 وتعليم لقرآن کریم
 فخذها من أحاديث بحصر

1. İnsanların faydasına sunulmuş ilim
2. Çocuğun (yakınlarına) duası,
3. Ağaç dikmek
4. Sürekli iyilik

⁵⁹ Hadis için bk. Müslîm, Zekât: 69; İlim, 15; Ebû Davud, Zekât: 46; Tirmizî, İlim, 15; İbn Mâce, Mukaddime, 14; İbn Huzeyme, Sahih, 4: 112; İbn Hibbân, Sahih, 8: 101.

⁶⁰ Buharî, Fadailu’s-Sahabe, 9; Meğazî, 38; Müslîm, Fazailu’s-Sahabe, 34; İbn Hibbân, es-Sahih, 5: 377-378; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 37: 477; Ebu Yâ’l’a, Müsned, 1: 291. فوالله لأن يهدى الله بك الرجل الواحد خيراً لك من حمر النعم

5. Miras olarak bırakılan mushaf
6. Sınırları koruma
7. Su kaynağı çıkarma
8. Nehir (içme) suyunu iskân bölgelere aktararak insanların istifadesine sunma
9. Kimsesizlerin barınacağı yerler yapmak
10. (Allah'ı) zikretme yerlerini veya
11. Kur'an-ı Kerim eğitimi için (ilim merkezlerini) kurmak.⁶¹

Genel Değerlendirme

Hadislerin muhkem ifadelerinden insanın dünyada yerine getirdiği namaz, oruç, zekât gibi ibadetlerin sevabının kişinin vefat etmesiyle sona ereceğini anlamaktayız. Fakat üç amelin sevabının daimi olacağı ifade edilmektedir. Musannifler bu bağlamdaki hadisleri genelde zekât, vasiyyet, cenaiz gibi ölen kişiyi doğrudan ilgilendiren konularda nisbi boyutuyla yer vermişlerdir. Musanniflerin bu hadislerle ilgili kitap ve bab seçimlerine baktığımızda bu rivayetleri ferdi planda ele aldıkları anlaşılmaktadır. Şârihler de aynı şekilde insanın ölümünden sonra da yazılmaya devam eden amel ve eserlerinin sosyal boyutuna çok nadir değinmişlerdir.⁶²

Yerkürede mü'min toplumların ayakta kalması adına çabalayan kişilerin o islah çabasını Yüce Allah değerli görerek tükenmez bir sevap müjdelediğini ifade edebiliriz. İslam, bir başkasına karşı yapılan özveri, iyilik ve yaşatma çabası gibi erdemli davranışları şahsi amellerden ayırmaktadır. Bunun içindir ki İslam beldelerinin her bir köşesinde toplumunun sosyo-kültürel ve iktisadi varlığının güçlenmesini sağlamak amacıyla vakıflar, imaretler (cami, medrese, darüşşifa, darüzziyafe, darussiyade) gibi sosyal tesisler kurulmuştur.⁶³ Bu içtimai kurumlar Hz. Peygamber'in hadislerinin müslümanlar üzerindeki somut etkisine canlı şahitlik etmektedir.

Hadislerin genel muhtevasına bakıldığında şu husus ifade edilebilir ki İslam, insanları iman caddesine çekebilmek için yapılan çabaları ve hizmetleri değerli bulmuştur. Sosyal hizmet faaliyetleri kâmil bir imana ulaştıran menzillerden biridir. Kur'an'da icmal olarak eser kelimesi geçerken hadisler, bu Kur'anî kavramı tafsili olarak açıklamıştır. Farklı rivayetleri değerlendirdiğimizde rivayetlerin hepsi meşhur olan birinci maddede verdiğimiz rivayetin (إذا مات الإنسان) kapsamı altına girdiğini görmekteyiz.⁶⁴

Ölümden sonra insanın yerkürede bıraktığı olumlu ve olumsuz eserin etkisinin devam edeceği ile ilgili Kur'an'da delili olup olmamasına bakacağız. Bu anlamda Yasin 12; Kıyame 13 ve İnfitar 5.

⁶¹ Suyutî, Celaluddin, *ed-Dîbac ala Sahih-i Müslîm*, thk. Ebu İshak el-Huveynî el-Eserî, (el-Memleketü'l-Arabiyyetu's-Suudiyye: Daru İbn Affan, 1996), 4: 227; Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bud Şerhu Süneni Ebî Davûd*, (Dimeşk: Daru'l-Feyha, 2013), 8: 65.

⁶² Nevevî, Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Minhac şerhu Sahihi Müslîm*, (Beyrut: Dâru's-Subh, 2010), 11: 59.

⁶³ Mustafa Demir, *Türkiye Selçuklu Şehirlerinde İmaret Kurumları ve Vakıfları*, 27: 40-45, (Ankara: Vakıflar Dergisi, 1998), 41-42.

⁶⁴ Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bud*, 8: 62.

ayetleri dikkat çekmektedir. Bu ayetlerde insanın yapıp gönderdiği ve geride bıraktığı eserinden bahsedilmektedir. Bu ayetleri tam olarak anlaşılması için tefsir kitaplarına müracaat edeceğiz.

2.2. Bu Bağlamdaki Ayetler

1. "... Onların yaptıklarını ve bıraktıkları eserlerini yazarız..."⁶⁵

2. "O gün insana, işleyip önceden gönderdiği ve işlemeyip geride bıraktığı şeyler (eserler) haber verilir"⁶⁶.

3. "insanoğlu (yapıp) gönderdiklerini ve geride bıraktıklarını bir bir anlar."⁶⁷

Bu ayetlerden anlaşılmaktadır ki amellerin insanların ölmeden yapıp tükettikleri iyi ve kötü ameller ile öldükten sonra geride bıraktıkları ve etkisi devam eden eserler şeklinde iki yönü bulunmaktadır.

Yasin Sûresi 12. ayetin sebebi nüzülü ile ilgili birkaç olay nakledilmektedir. Birisi şudur: Medîne'nin uzak bir bölgesinde ikamet eden Benî Seleme; mescide yakın bir yere taşınmak istediklerinde, Yasin Sûresi 12. ayeti inmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav) onlara mescide gidip gelirken atacakları ayak izlerinin kaydedileceğini, dolayısıyla taşınmamalarının daha iyi olacağını söylemiştir.⁶⁸

Sa'dî ve Elmalılı tefsirlerinde bu ayeti doğrudan sadece toplumun ıslahı ve ifsadı yönünden yapılan iyi ve kötü işler bağlamında açıklayarak meşhur hadisi nakletmiştir.⁶⁹ Ayette (و آثارهم) kelimesi zikretmekle yetinilmiştir. İlk etapta sadece faydalı eserler anlaşılmaktadır. Ancak iyi eserlerin yanında kötü izlerin de yazılacağını şu ayetten anlaşılmaktadır: Nahl Sûresi 81. Ayette (سَرَابِيلَ تَقِيكُمُ الْحَرَّ) "Sizi sıcaktan koruyan elbiseler" denilmektedir. Bu ayette, soğuk da kastedildiği halde sadece sıcak zikredilmekle yetinilmiştir.⁷⁰ Said b. Cübeyr, bu ayeti, kişinin ölümünden sonra toplumda bıraktığı izlerden dolayı amel defterinin kapanmayacağı bağlamında değerlendirmiştir.⁷¹

⁶⁵ Yasin,3 6/12.

⁶⁶ Kıyame, 75/13.

⁶⁷ İnfitar, 82/5.

⁶⁸ Tirmizî, *Tefsiru'l-Kur'an*, 37; ibn Mâce, *Mesacid*, 15. Taberî, Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-beyan an tevili ayi'l-Kur'an*, (Mekke: Mektebetü'l Faysaliyye, ts.), 22: 154.

⁶⁹ Abdurrahman b. Nâsır Es-Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi tefsir-i kelami'l-Mennan*, thk. Abdurrahman b. Mualla el-Lüveyhik, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2002), 693; Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sadeleştiren: Sıtkı Güllü, (İstanbul: Huzur Yayın ve Dağıtım, 2008), 7: 15.

⁷⁰ eş-Şirbinî, Muhammed b. Ahmed el-Hatib, *es-Siracu'l-Munîr fi'l-i â'neti a'la ma'rifeti be'di me'ani kelami rabbina el-hakîmi'l-habîr*, thk. İbrahim Şemsuddin, (Beyrut: Daru'l- Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 3: 416; Razî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l- Gayb)* thk. İbrahim Şemsu'd-Din, Ahmed Şemsuddin, (Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 25: 43-44.

⁷¹ İbn Ebî Hatîm, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Âzîm müseneden an Rasûlillahi (s.a.s.) ve's-Sahabeti ve't-Tabiin*, thk. Esad Muhammed Tayyib, (Sayda: Mektebetü'l-Asriyye, 1997), 10: 3190

Yahya b. Sellam (ö. 200) ayetin (ما قدموا) kısmını önceden gönderdikleri hayır ve şer nitelikli amelleri; (وأثارهم) kısmını ise öldükten sonra toplumda bıraktıkları, toplumun ıslahına yönelik ve onun hakikate doğru seyir almasında yardımcı olan eserleri şeklinde açıklamış ve bu ameller devam ettiği müddetçe amel defterinin kapanmayacağını söylemiştir.⁷² Aynı şekilde toplumun ifsadına ve kötülüğe yönelmesine sebep olan kötü bir çığır açtığı o devam ettiği müddetçe amel defteri kapanmaz.⁷³ Abdullah b. Mes'ûd, İnfitar Sûresi 5. ayetteki (ما فَتَّمَّتْ) kısmını insanların izinden gideceği doğru ve istikamet yolunu miras bırakanların ameli şeklinde tefsir etmişken (وَأَخَّرَتْ) kısmını da kötülerin izinden gideceği ifsad yolu şeklinde açıklamıştır.⁷⁴ Zemaşerî ise Kiyame Sûresi 13. Ayetinin (بما قدم) kısmını kişinin dünyada işleyip gönderdiği ameller; (وأخر) kısmını ise öldükten sonra dünyada bıraktığı eserler şeklinde izah etmiştir.⁷⁵

وَأَثَرُهُمْ kelimesi toplumun ıslahı ve onları Allah'a kulluk çizgisine çekmek için yapılmış sosyal ve kültürel çabalardır. Bunların bir kısmı neşredilmiş kitaplar, toplumun hizmetine sunulmuş çeşmeler, yollar, köprüler, vakıflar, güzel eserler ve benzeri güzel faaliyetlerdir. Buna mukabil toplumu Allah'a kulluktan, üstün ahlakî değerlerden uzaklaştıran sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi faaliyetler de eser kısmına girmektedir.⁷⁶ Zira insanları hak ve hakikatten saptıran kitaplar, ifsad eden eğlence mekânları, menhiyatı toplumda yayan araç-gereçler gibi kötü eserler bu bağlamda değerlendirilmektedir.⁷⁷ Hz. Peygamber'in (sav) aşağıda aktarılan hadisi, Yasin Sûresi'nin 12. ayetinde kastedilen manayı tebyin etmektedir: "Kim (toplumda)(takip edilecek) güzel bir yol oluşturursa onun sevabı ve onu işleyenlerin sevabından hiçbir şey eksiltilmeksizin, o yolda yürüyenlerin sevabının (misli) bu (salih)kişiyedir. Yine kim (toplumda) kötü bir yol oluşturursa, o kişiye kendi günahı ile beraber o yolda yürüyenlerin günahı da vardır."⁷⁸ Başka bir açıdan eserden kast edilen mana, insanın öldükten sonra geride bıraktığı ve adının iyi ve kötü anılmasına sebep olan iyi şeylerle şerli şeylerdir ki bunların karşılığı insana ahirette verilecektir. Kısacası ayetin mefhumundan şu anlaşılmaktadır:

⁷² İbn Adil ed-Dimeşkî, Ebu Hafs Ömer b. Ali b. Adil ed-Dimeşkî el-Hanefî, *el-Lubab fi û'lumi'l-Kitab*, thk. Adil Ahmed Abdu'l-Mevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Muhammed Sa'd Ramadan Hasan, Muhammed el-Mütevelli Harb, (Lübnan: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 16: 178-179.

⁷³ Yahyâ b. Sellâm, Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 2: 802; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr el-câmiû beyne fenni'r-rivaye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsir*, thk. Haşim el-Buharî, (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2010), 4: 514.

⁷⁴ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Âlevî, v.dğr., (Beyrut: Muessesetu'l-Kurtuba, 1967), 24: 330.

⁷⁵ Zemaşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşafan hakaiki't-tenzil*, thk. Ebû Abdillâh ed-Dânî b. Münîr, (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 2012), 4: 8.

⁷⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 7: 15.

⁷⁷ Razî, *Mefatihu'l-Gayb*, 25: 43-44; İbn Heyyan, Esiru'd-Din Ebi Heyyan Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Heyyan. *el-Behru'l-Muhîr*, thk. Adil Ahmet Abdulmevcud, (Beyrut: Daru Kutübî'l-İlmiyye, 2010), 7: 312.

⁷⁸ Müslîm, *Zekât*, 69; Ayrıca bk. Nesaî, Ahmet b. Şuayb Ebu Abdurrahman, *el-Mücteba*, thk. Ebu Fettah Ebu Ğudde, (Halep: Mektebetu'l-Metbuâtü'l-İslamiyye, 1986), *Zekât* 64; İbn Hibbân, *Sahih*, 8: 101; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 31: 510; Teyalîsî, Süleyman b. Davud b. el-Carud, *Müsnedü't-Teyalîsî*, thk. Muhammed b. Abdu'l-Muhsin, (Kahire: Daru'l-Hicre, 1999), 2: 55.

Yapılanlar ister iyi ister kötü olsun, insanların dünyada yaptıkları işler ile ister ifsad, ister ıslah yönlü olsun geride bıraktıkları eserleri yazarız.⁷⁹

Kıyame Sûresi 13 ve İnfitar Sûresi 5. Ayetleri, Yasin Sûresi'ndeki (آثارهم) kelimesinin anlamının tam karşılığı olarak kullanılmıştır. (وَأَخَّرَ, وَأَخَّرَتْ) kelimeleri ile (آثارهم) kelimesinin anlamı daha açıklığa kavuşmuş olmaktadır. Bu ayetler (آثارهم) kelimesini teyid etmekte, doğru anlamamıza yardımcı olmakta ve anlam ihtimallerini ortadan kaldırmaktadır. Taberî, (وأخرت) ifadesini kişinin öldükten sonra dünyada bıraktığı iyi ve kötü yol şeklinde tefsir etmiştir. Ona göre böyle bir etki bırakan kişilerin arkasında bıraktıkları yolda yürüyenler olduğu müddetçe amel hanesine olumlu ve olumsuz şeklinde yansiyacaktır.⁸⁰ Bu üç ayetten anlaşılmaktadır ki insan öldükten sonra yerkürede bıraktığı sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi ve benzeri toplumsal izlerin etkisi devam ettiği sürece kişinin hanesine yazılmaktadır.

Mevlana bu ayetlerin ve hadislerin muhtevasını ne güzel de ifade etmiştir:

“İhsan sahipleri öldü ihsanları kaldı. Ne mutlu o kişiye ki bu merkebi sürdü!

Zalimler de ölüp gittiler, fakat yaptıkları zulümler kaldı. Vay o cana ki bu hileyi bu kötülüğü yaptı!

Peygamber, “ne mutlu o adama ki dünyadan gitti de ondan iyi bir iş kaldı” demiştir.

İhsan sahibi öldü ama ihsanı ölmedi ki. Allah indinde din ve ihsan küçük bir şey değildir!

Eyvahlar olsun o kişiye ki kendisi öldü de isyanı kaldı. Sakın, öldü de canını kurtardı sanma.”⁸¹

İnsanın önceden takdim ettiği amellerin ve geriye bıraktığı eserlerin ferdi ve sosyal boyutuyla ilgili bilgiler aşağıdaki grafikte özetle gösterilmiştir.

⁷⁹ Razî, *Mefatihü'l-Gayb*, 25: 43.

⁸⁰ Taberî, *Camiü'l-Beyan*, 30: 86.

⁸¹ Kerim Zamanî, *Mînâğeri-i Aşk (Aşkın Nakkaşı), Konularına Göre Mesnevi Şerhi*, Çev: Ali Yaver Caferi, Editör: Sinan Yağmur, (Konya: Karatay Akademi Yayınları, 2011), 165-166.

2.3. Hadislerde Vurgulanan ve Sevabı Devam Eden İyilikler

Hadislerde ölümden sonra da sevabı devamlı yazılacağı hususunda öne çıkan iyilikleri üç ana başlık altında özetleyebiliriz. Şarihler bazı hadislerde geçen dört, yedi ve hatta Suyûtî'nin on kısım şeklinde beyit haline getirmiş olduğu ifadelerle (... إذا مات الإنسان...) hadisi bağlamında yaklaşmış ve bu meyanda gelen tüm hadisleri genelde İslam toplumunda yaygınlık kazanmış bu meşhur hadis çerçevesinde açıklamışlardır.⁸² Bu da sürekli iyilik, salih evlat ve ilim şeklinde müslüman toplumun uzlaşmacı zihin kodlarına kaydedilmiştir.

İyilik, insanın tekâmül ve saadeti için izlenmesi gereken tek yoldur. Bazı iyiliklerin yarar ve kazanımları bireysel olurken bazılarının ise toplumsaldır.⁸³ Kur'an ve Sünnet'te bireysel olan birçok iyilik/salih amel toplumsal yarara çevrilmesi hedeflenmiştir.⁸⁴ Görünürde kişinin kıldığı namaz, ferdi bir amel iken İslam, bunu toplumsal yarara çevirmek için cemaatle namaz kılmayı teşvik etmiştir.⁸⁵ "Sabrederek ve namaz kılarak (Allah'tan) yardım dileyin;"⁸⁶ Sevapları kesilmeyip devam eden ameller, toplumsal yarar amaçlayan ve taşıyan amellerdir. Toplumsal yarar barındıran iyilikler övülmüştür.⁸⁷

⁸² Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bud*, 8: 62.

⁸³ İbn Mâce, *Cenâiz*, 1; Tirmizî, *Edeb*, 1.

⁸⁴ Bakara, 2/5; Maide, 5/2; Buhârî, *Cihad*, 128; Ebû Dâvûd, *Salât*, 300; Edeb, 67; Tirmizî, *Birr ve Silâ*, 19; İbn Mâce, *Mukaddime*, 17.

⁸⁵ Buhârî, *Ezan*, 30.

⁸⁶ Bakara, 2/153.

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12: 393; Müslîm, *Zikr ve Dua*, 38; Tirmizî, *Hudûd*, 2. Ayrıca bk. Taberânî, *Mü'cemu'l-Evsat*, 6: 139. أحب الناس إلى الله أنفعهم للناس.

2.3.1. Sadaka-i cariyeye (süreklî hayır)

Hadis şerhlerinde ilk olarak vurgulanan kavram genelde iyiliği devam eden vakıf ve benzeri kavramlar olmaktadır.⁸⁸ Bundan ötürü bazı musannifler bu hadisleri sadaka ve vakıf bab başlığı altında tahdis etmişlerdir.⁸⁹ Zira vakıf, bir malı Allah rızası için bir cihete süreklî olarak hapsedmektir.

Hadisin metninde geçen (صَدَقَةٌ جَارِيَةٌ) cari olan/akan sadaka kavramından toplumsal ihtiyaca binaen fi sebîlillah su kuyuları açılmış ve çeşmeler yapılmıştır. Bu hadis, İslam medeniyetinde çeşme ve su hayratı gibi müesseselerin inşa edilmesinde temel dayanak olmuştur. Misal olarak Sa'd bin Ubâde'nin annesi vefat etmiş; bunun üzerine Hz. Peygamber'e gelerek annesi adına hangi sadakanın daha hayırlı olacağını sormuş; Hz. Peygamber (sav) de canlılara su ihtiyacını karşılayacak mekân inşa etmesinin annesi adına en faziletli sevap olduğu şeklinde cevap vermiştir.⁹⁰ Sa'd da Medine'de annesi adına bir kuyu kazmış ve bu" Sa'd'ın annesinin su hayratıdır, demiştir.⁹¹ Hz. Peygamber, sahâbîyi toplumun imarında en elzem olan ve toplum için yaşam kaynağı olan su hayratına yönlendirmiştir. Tarih boyunca gözleri kamaştıran bu görkemli İslam medeniyetinin, iktisattan kültüre, imardan sosyal hayata dair hemen her alanda Hz. Peygamber'in bu teşvik ve yönlendirmesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Sünnet'te su hayratı gibi kalıcı eserlerin inşasının teşvik edilmesi, İslam beldelerinin yol güzergâhı üzerinde yolcular için yapılmış ve günümüze kadar ayakta kalabilmiş binlerce hayır amaçlı imâretlerin ve su kuyularının inşa edilmesinde etkili olmuştur. İnsanlar için içme suyunu temin etme hâlâ en önemli toplumsal ihtiyaçlardandır. Bu durum su sadakasının en faziletli sadakalardan olduğunun kanıtıdır. Bunun içindir ki tabiînlardan bazıları kimin günahı çoğalır (günahlarının kefareti için) bolca su sadakasını yapsın, demişlerdir. Susamış bir köpeğe su içirenin günahları bağışlanmışsa, susamış insanlara su içirenlerin günahları nasıl bağışlanmaz ki.⁹² Nitekim susamış bir köpeğe su içiren biri bu eylemi ile günahları bağışlanırken⁹³ bir kediyi yeme ve içmeden alıkoyan bir kadın da azap görmüştür.⁹⁴ Su hayratı (sikâyatü'l-Hac) Hz. İbrahim'den İslam dönemine kadar devam eden sosyal bir kurumdur. Toplumsal zihin kodlarında bu kültür var olduğundan Hz. Peygamber genelde bu yönden örneklendirmelere gitmiştir. Ayrıca eğitim, sanat, ticaret, sosyal

⁸⁸ Mubarekfurî, *Tuhfetü'l-ehvezî*, 4: 628; Suyutî, *ed-Dîbac*, 4: 226; es-Saânî, Muhammed b. İsmail, *Subulülü's-Selam şerhu büluğü'l-meram*, thk. Muhammed Nasuriddin el-Elbanî, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2006,) 241.

⁸⁹ Müslîm, *Vasiyet*, 14; Ebû Davûd, *Vasaya*, 15.

⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37: 124; Nesâî, *Vasâyâ*, 9; İbn Mâce Edeb, 8; İbn Hibbân, *Sahih*, 8: 136; İbn Huzeyme, *Sahih*, 4: 123.

⁹¹ Ebû Dâvûd, *Zekât*, 41; Muhammed b. Ali b. Âdem el-İtyûbî el-Vellevî, *Zahîretü'l-ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ*, (Riyad: Daru'l-Mi'rac, 1996,) 30: 155.

⁹² Kurtubî, Muhammed b Ahmed, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 9: 233.

⁹³ Buhârî, *Mezâlim*, 23; Bed'ü'l-Halk, 17; İbn Hibbân, *Sahih*, 2: 301;

⁹⁴ Buhârî, *Bed'ü'l-Halk*, 16; Müslîm, *Tevbe*, 25; İbn Mâce, *Zühd*, 30.

alanlarda insanların ihtiyacını karşılayan kurumlar inşa etmek sürekli iyilik kavramının içine dâhil edilmektedir.⁹⁵

Bütün bunlardan şu husus anlaşılmaktadır ki Hz. Peygamber'in (sav), teşvik ettiği devamlı sevap müjdesi, bireysel olmaktan ziyade sosyal boyutlu; ahiret boyutlu olmaktan ziyade dünya boyutludur. Müslümanların iyi ve nezih bir hayat sürmeleri için yapılan tüm çabaları İslam, değerli bulmuş, ıslah ve ihsan sahiplerini tükenmeyen bir sevapla müjdelemiştir.

2.3.2. *Faydalı İlim*

Yazılan bir eserin ahirete irtihal edenden sonra toplumu Allah'a kulluğa, istikamete, doğruya ve erdemli ilkelere yönlendirenler olduğu gibi toplumun ahlakî öğretilerini körelten, Allah ibadet etmekten uzaklaştıranlar da vardır. İnsanların hayattayken bıraktıkları eserleriyle iyiye veya kötüye doğru toplumsal bir etki bırakan kişilerin amel defteri kapanmaz.⁹⁶ Burada dikkat çektiğimiz husus ferdi olmaktan ziyade, insanlara yönelik bir faydanın veya zararın meydana gelmesidir. İyilik ve kötülük ferdi plandan çıkıp toplumu etkileyecek boyuta geldiğinde karşılığı da o derece değişmektedir. Nitekim Firavun, küfür eylemini tuğyana çevirip toplumsal bir baskı unsuru haline getirince Yüce Allah Hz. Musa'yı (as) onu uyarmak için göndermiştir. Kur'an (اذْهَبْ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ) diyor.⁹⁷ İşte firavunlaşma kavramının oluşumu, ferdi küfrün içtimalı bir dayatma haline dönüşmesidir. Yani küfür, tuğyana dönüşmüştür.

İslam medeniyetinde cami, medrese, binlerce yazma eserler, mektep ve kütüphane gibi medeniyet nişaneleri (أَوْ عِلْمٍ يُنْتَفَعُ بِهِ) “kendisi ile yararlanılan ilim” unsuruna dayanmaktadır.

En verimli toplumsal amellerden biri; ilmi araştırma, elde ettiği ilmi insanların yararına kullanma ve bu alanda yardımlaşma ve dayanışmadır. Bu ilmi araştırma ve dayanışmanın toplumsal ve küresel önemi kovit 19 pandemisiyle ortaya çıkmıştır. “En faziletli sadaka müslümanın ilmi öğrenmesi ve onu müslüman kardeşine öğretmesidir.”⁹⁸ Başka bir hadiste: (النَّاسُ بِصَدَقَةِ مِثْلِ عِلْمٍ يُنْشَرُ مَا تَصَدَّقَ) “İnsanlar yayacakları ilim kadar bir sadaka vermiş olamazlar.”⁹⁹ Bu ilmi dayanışma; ilmi öğrenme ve öğretmekle yerine getirildiği gibi, ilim öğrencilerine ve kurumlarına yapılacak yardımlarla da olabilmektedir. Hali vakti yerinde olan her varlıklı müslümanın yardım edeceği bir öğrencisi veya bir eğitim kurumu olmalıdır.

Sonuç olarak faydası devamlı olan ilim, kişinin hayattayken yayınlanmış olduğu ilimdir. İlim öğretme ve yayma basın yayım şeklinde olabileceği gibi, başkalarına hakikati öğretme biçiminde de olabilir. O halde hadisin vurgusu ahiretten ziyade dünyadaki toplumsal düzenle doğrudan bağlantılı

⁹⁵ İbn Mâce, Mukaddime, 20.

⁹⁶ Nevevî, *Minhac*, 11: 59.

⁹⁷ *Naziât*, 79/17.

⁹⁸ İbni Mâce, Mukaddime, 20.

⁹⁹ Tebarani, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, c. 7. S. 271.

olduğunu söyleyebiliriz. Hz. Peygamber'in (sav) yerkürede küfrü, zulmü ve her türlü menhiyatı önleyen; Allah'a kulluğu, adaleti ve helal yolları kolaylaştıran kişilerin bu ilmi faaliyetlerinin neticesinin vefatlarından sonra da devam edeceği müjdesini verdiği söyleyebiliriz.

2.3.3. Salih Evlat

Hadiste müjdelenen unsurlardan biri de salih evlattır. Aslında doğru ve istikamet sahibi bir çocuğun doğrudan ölüye bir faydası yoktur. Ancak vefat eden kişinin, o çocuğu güzelce terbiye edip müslüman toplumunun içinde meyve veren bir ağaç gibi faydalı bir çocuk bırakmasını İslam değerli bulmuştur. Bunun için çocuk, yaşadığı toplumda insanları Allah'a ibadet etmeye ve üstün ahlakî ilkelere yönlendirdiğinden bu içtimai ıslah vazifesinden ötürü, babasının amel defterinin hanesine yazılır. Böylece evladın dünyada meyve veren sağlıklı ve verimli yaşantısı ebeveynin kapanmış amelini yeniden açabilmektedir. Bu düşünceyi teyid eden başka sahih bir hadis de rivayet edilmiştir. *“Şüphesiz, kişinin Cennet'teki makamı yükseltilir. Bunun üzerine kişi de bu (yüksek makam) neredendir, diye sorar. Kendisine (bu makam) evladının sana istiğfarı sebebiyledir diye cevap verilir.”*¹⁰⁰

Salih evlat o kadar önemli görülüş ki iyi insanlar, kendilerine salih evladın verilmesi için yüce Allah'a niyazda bulunmuşlardır.¹⁰¹ Hz. İbrahim, evlatlarının kötü çığır açmamaları için şöyle duada bulunmuştu: *“Rabbim! Bu şehri güvenli kıl; beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut.”*¹⁰²

Salih evladın anne babasına faydasının olabileceği gibi salih annenin ve babanın da evladına faydası vardır. Nitekim bazı rivayetlerde İsmail'in yerine fidye olarak indirilen koçun Habil'den kabul görülen koç olduğu söylenmiştir.¹⁰³ Kişinin iyi davranışları ölümünden sonra evlatlarında da yararı görülebilmektedir. Kur'an'da Hz. Musa'nın Allah'ın salih kullarından biriyle buluşma serüveni aktarılmaktadır. Nitekim salih kul, iki yetime ait olan harabe evin duvarını düzeltirken babalarının salih birisi olduğuna vurgusu yapmıştır.¹⁰⁴ Görüldüğü gibi dünyada iyi bir iz bırakıp vefat eden bu salih kişinin bu iyiliksever yönü evlatlarına etki etmektedir. Ayrıca salih evladın faydası ebeveyne ulaştığı gibi zararı da ulaşılabilir. Nitekim ismi açıklanmayan salih bir kul, Hz. Musa ile arkadaşlığında ölümüne sebebiyet verdiği çocuğun zararının anne babasına ulaşacağını söylemiştir.¹⁰⁵ Şu bir hakikattir ki Salih evlat geleceğin inşasıdır.¹⁰⁶ Bundan ötürü bazı peygamberler salih evlat temennisinde bulunmuşlardır. Salih evlat, kişinin geçmişi ve geleceği yönüyle; olumlu ve olumsuz

¹⁰⁰ İbn Mâce, Edeb, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 16: 357; Taberanî, *Mu'cemü'l-Evsat*, 7: 210; Beyhakî, *es-Süneü'l-Kübrâ*, Daru'l-Marife, Beyrut 1986), 7: 78.

¹⁰¹ Furkan, 25/74.

¹⁰² İbrahim, 35

¹⁰³ Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Tefsir-u Mâverdî (en-Nüket ve'l-uyun)*, thk. Es-Seyyid b. Abdulkasım b. Abdurrahim, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 5: 62.

¹⁰⁴ Kehf, 18/82.

¹⁰⁵ Kehf, 18/80-81.

¹⁰⁶ Meryem, 19/6.

etkisinden dolayıdır ki Kur'an'da, Hz. İbrahim'in (as) Allah'tan salih evlat istediği¹⁰⁷ ve onun ahirette salihlerden olduğu¹⁰⁸ vurgusu yapılmıştır. Kur'an'da toplumsal duyarlılık taşıyanların salihler olduğu,¹⁰⁹ toplumsal dayanışma içerisine bulunmama, salih olmaya engel bir durum teşkil ettiğini,¹¹⁰ salih olma insanlarda arzulan bir meziyet olduğu¹¹¹ vurgusu yapılmıştır. Kur'an'da peygamberlerin salih olma vasıflarına özellikle vurgu yapılmıştır. “Zekeriya’yı, Yahya’yı, İsa’yı ve İlyas’ı ki hepsi salihlerdendir. (كُلٌّ مِنَ الصَّالِحِينَ)”¹¹² Yüce Allah, iyilik ve ihsan sahiplerini dost edineceğini bildirmiştir.¹¹³ Kişinin dünyada iken ihsan sahibi iyiliksever olmama durumu ahirette nedamete yol açacak ve bazıları salihlerden olabilmek için dünyaya geri dönüşü talep edeceklerdir.¹¹⁴ Kur'an'da iyi şeylerin kalıcı olduğu vurgusu yapılmıştır.¹¹⁵

Ebeveynin evlat üzerinde onun da ebeveyn üzerindeki etkileri herkesçe bilindiği bir gerçek olduğundan Kur'an bu hakikate işaret etmektedir: “Ey Harun'un kız kardeşi! Senin baban kötü bir insan değildi; annen de iffetsiz değildi.”¹¹⁶ Hz. Meryem Hz. Musa'nın kardeşi Harun'un soyundan geldiğinden uhuvvet bağından ona nisbet edilmiştir. Nitekim Arap olan bir kişiye Arap'lara nisbeten “ya aha'l-Arap” denilmektedir. Ayette anılan Harun, Hz. Musa'nın kardeşi Harun olduğunu söyleyen müfessirler, aralarında da uzun zaman geçmesine rağmen salihlikten dolayı var olan bu bağa işaret etmişlerdir. Bu şekilde bir nispet Arap dilinde örfi bir söylemdir. Nitekim Kur'an'da erdemli ve erdemsiz kişiler ve onların toplumsal boyutlu iyilik ve kötülükleri (ürünleri) verimli ve verimsiz toprağa benzetilmiştir. “Rabbinin izniyle güzel memleketin bitkisi (güzel) çıkar; kötü olandan ise faydasız bitkiden başka bir şey çıkmaz.”¹¹⁷

Genel Değerlendirme

Şarihler (إِذَا مَاتَ الْإِنْسَانُ انْقَطَعَ عَنْهُ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ) hadisini genelde ferdi davranış ve iyilik kapsamında işlemişlerdir. Onlar hadise, hangi davranış ve iyiliğin ölen kişinin arkasından kendisine ulaşacağı veya ulaşmayacağı boyutuyla yaklaşmışlardır. Bundan dolayı dua ve sadakanın kişiye ölümünden sonra faydasının ulaşacağı fakat namaz ve oruç gibi ibadetlerin sevabının ölüye ulaşmayacağı meselesi üzerine yoğunlaşmışlardır.¹¹⁸ Vefat eden adına yapılan dua ile verilen

¹⁰⁷ Saffat, 100.

¹⁰⁸ Bakara, 130.

¹⁰⁹ Al-i İmrani 3/114.

¹¹⁰ Tevbe, 9/75.

¹¹¹ Maide, 5/84.

¹¹² En'âm, 85.

¹¹³ A'raf, 196.

¹¹⁴ Münafikun, 10.

¹¹⁵ Kehf, 18/46.

¹¹⁶ Meryem, 28.

¹¹⁷ A'raf, 58.

¹¹⁸ Nevevî, *el-Minhac*, 11: 59; *el-Herârî, el-Kövkebü'l-Vehhac*, 18: 125.

sadakanın sevabının ona ulaşması hususunda âlimler arasında ittifak olduğu halde; namaz ve oruç gibi bedeni ibadetlerin sevabının ulaşması hususunda ihtilaf vardır. Hattâbî'ye göre, hadis; namaz, oruç ve bunlara benzeyen bedeni ibadetlerde vekâletin olmadığına delalet etmektedir.¹¹⁹ Mâlikî fakihlerinden olan Bâcî, ölenin ardından onun adına yapılan ibadetlerde niyabetin olup olmadığı hususunda âlimlerin delillerini sıralarken Sünnet yönünden ise (إذا مات الإنسان) hadisini delil getirmektedir.¹²⁰ Görüldüğü üzere şerh kitaplarında genelde ölen kişiye endeksli ferdi boyut esas alınmış; sosyal boyuta vurgu yapılmamıştır. Bu yüzden bu hadis bağlamında ölen şahsa sevabı ulaşan ve ulaşmayan ibadetler şeklinde ayırıma gidilmiş ve ahiret boyutlu bir anlam vurgusu yapılmıştır. Fakat bu hadiste toplumsal nitelikli iyiliğin vurgulandığı ve teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu hadiste ferdi iyiliğin ve bunun ahirete boyutundan ziyade toplumsal iyiliğin ve bunun dünya boyutunun daha ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

3. Sonuç

Hz. Peygamber'in insanları her türlü manevi hastalıklardan arındırıp kitap ve hikmeti öğretmesi, Kur'an'da mü'minler için büyük bir nimet olarak nitelendirilmiştir. Bunun için Hz. Peygamber'in getirdiği ilkeler, herkes için büyük bir nimettir. Bu nimetlerin en büyüğü ise imandır. İmanın dışı yansıması olan güzel ahlak ve imansızlığın veya iman zayıflığının dışı yansıması olan kötü ahlakın toplumdaki somut yansımasına baktığımızda ıslah ve ifsad adında iki kavram önümüze çıkmaktadır. Bu çalışmada ele alınan hadisler ve ayetlerden elde edilen sonuç, güzel veya kötü ahlakın ferdi boyutu aşır içtimaı bir boyut (ıslah ve ifsad) kazanmasıdır.

İnsanoğlunun ölümüyle teklifi hükümlerin gerektirdiği amellerin sevabı ve gelişimi sona ermektedir; böylece ekin vakti olan mükellefiyet dönemi son bulmakta ve hasat dönemi başlamaktadır. Ancak Yüce Allah şefkat ve merhametinden bu ekin süresini mükellef dışında oluşan başkasıyla ilişkili olan toplumsal boyutlu bazı durumlarla istisna etmiş ve amellerinin sevabının devamını sağlamıştır. Bunun için bazı hadislerde müjdelenen ve etkisinin devam edeceği bildiren kimi amellerin varlığı, ister istemez her müslümanın dikkatini bu amelin boyutuna çekmiştir. Görüldüğü üzere şârihler ve müfessirler, insanın öldükten sonra dünyada bıraktığı eserlerinin olumlu ve olumsuz etkisinin boyutu hususunda farklı değerlendirmede bulunmuşlardır. Musannifler amel defterinin kapanmayacağıyla ilgili hadisleri genelde ahkâm, zekât, vasiyyet, cenaiz gibi ölen kişiyle doğrudan bağlantılı olan bab/konularda tahdis etmişlerdir. Hadis kitaplarındaki kitap ve bab başlıklarına baktığımızda bu rivayetlerin doğrudan ölen şahısla ilgili ferdi planda işlendiği görülmektedir. Şerh kitaplarında da genelde vefat eden kişiye endeksli ferdi boyut esas alınmış; toplumsal boyut göz ardı edilmiştir. Bu yüzden şerh kitaplarında ölen şahsa sevabı ulaşan ve ulaşmayan ibadetler şeklinde

¹¹⁹ el-Herârî, el-Kövkebül-Vehhac, 18: 125; Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bud*, 8: 62-63.

¹²⁰ el-Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tüçibî, el-Müntekâ, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Âtâ, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 3: 64.

ayırma gidilmiş; ferdi ve ahiret boyutlu bir anlam vurgusu yapılmıştır. Fakat hadiste ferdi iyiliğin ve bunun ahiret boyutundan ziyade toplumsal boyutlu iyiliğin vurgulandığı, teşvik edildiği ve bunun dünya boyutunun daha ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hadiste amel defterinin kapanmaması ve sevabının devamı etmesi, iyiliğin toplumsal yararının boyutuna bağlanmıştır.

Kalıcı hayır, ilmi insanlığın hizmetine sunma ve rol-model bir şahsiyet, mü'min toplumun geleceğini imar etmede gerçekten elzem olan unsurlardır. Bunun tam tersi durum da toplumun ifsad edilmesinde ve istikametinin bozulmasında olumsuz boyutta etki edecektir. Şurası bir gerçektir ki İslam, toplumsal ıslah, iyilik ve toplumu yaşatma çabası gibi üstün ahlakî davranışları ferdi amellerden ayırarak karşılığını devamlı kılmıştır. Bunun içindir ki İslam beldelerinin her bir köşe taşında vakıflar, imaretler gibi sosyal tesisler kurularak bu müjdeye canlı şahitlik etmiştir. Ayrıca bu hadisin (إذا مات الإنسان) somut yansıması kitapların satır aralığında yazılı kalmaktan ziyade müslümanların fiili uygulamalarında neşet bulmuş ve canlı/fiili sünnet pratiğini oluşturmuştur. Bu hadis, imarda, sanatta vb. dallarda İslam medeniyetine ab-ı hayat olmuş ve İslam beldelerine medeniyet rengi katmıştır.

İslam, yerkürede mü'min toplumların varlığını korumaya çalışan ve gelecekleri için umut ışığı olan kişilerin o ıslah ve ihsan çabasını değerli görmüş ve cari olan bir sevap müjdelemiştir. Nitekim ele aldığımız hadislerin ve bu bağlamdaki ayetlerin ifadelerinden anlaşılan o ki kişinin dünyada yerine getirdiği ferdi boyutlu ibadetlerin sevabı ölümle sona ererken içtimai boyutlu olan amellerin sevabı daimi olmaktadır. Bu çalışmayla kişinin ölümle amel defteri kapanmayan eserlerinin sosyal boyuttaki ıslah nitelikli iyilik ve ihsan olduğu ortaya çıkmaktadır.

Klasik şerh kitaplarımızda hadise genelde kişi bazlı ferdi davranış ve iyilik boyutuyla yaklaşmıştır. Makalede ise ferdi iyilik ve toplumsal iyilik ayırımına gidilmiş; hadislerde vurgulanan olguların toplumsal iyilik ve davranış olduğu sonucuna varılmıştır. Klasik şerh kitaplarımızda makalede ulaştığımız sonucu birebir ifade edecek bir veriye ulaşamadık fakat bazı şerhlerde benzeri bir sonuca ulaşıldığı görülmüştür. Nitekim Münavî, *Feyzu'l-Kadir Şerhu Camiû's-Sağîr*; ez-Zeydanî, *el-Mefatîh fi şerhi mesabîh* adlı şerh kitaplarında insanlara fayda veren toplumsal iyilik şeklinde hadise daha geniş boyutlu yaklaşıkları anlaşılmıştır.

Çalışmanın sonucunda şu husus anlaşılmaktadır ki toplumda kötülüğün yayılmasına engel olma ve onları doğruya ve istikamete ulaştırmaya vesile olma, Allah katında mükâfatının kesintiye uğramadan devam etmesine sebep olmaktadır. Müslümanlar bu nebevî müjdeye nail olmak için iyiliğin her çeşidinde rol-model olmaya çalışmış, kötülükten uzak durarak onun yerkürede mekân bulmasına engel olmaya çalışmışlardır. Ele aldığımız üç ayet ve hadislerin muhtevasının içtimai ıslah boyutlu her türlü iyiliği ve ihsanı kapsadığı ortaya çıkmaktadır. Bu hadislerin müslümanların zihin dünyasında oluşturduğu pratik etki de iyilikte yardımlaşma ve yarışmadır.

Kaynakça

- Abdurrahman b. Nâsır es-Sa'dî. *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi tefsiri kelami'l-Mennân*. Thk. Abdurrahman b. Muâlla el-Luveyhik. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2002.
- Abdurrazzak, Ebu Bekir b. Hammam es-San'ani. *el-Musannef*. Thk. Habibu'r-Rahman el- Â'zamî. 12 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslami, 1983.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Thk. Şuayb Arnavudî, Adil Murşîd. 50 cilt. Lübnan: Müessesetü'r-Risale, 1999.
- Ali b. el- Mutarrazî, Ebu'l-Feth Nasru'd-Din b. Âbdî's-Seyyid. *el-Muğrib fi tertibi'l- mu'rib*. Thk. Mahmud Fahirî, Abdu'l-Hamid Muhtar. 4 cilt. Halep: Mektebet-u Usabe b. Zeyd, 1979.
- Âynî, Beedruddin Mahmud b. Ahmed. *Ûmdetü'l-Kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*. Thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 25 cilt. Beyrut: Daru Kutübi'l-İlmiyye, 2001.
- Azîmâbâdî, *Avnu'l-Ma'bud şerhu Süneni Ebî Davûd*. 14 cilt. Dimeşk: Daru'l- Feyha, 2013.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn. *es-Süneü'l-kübrâ*. 11 cilt. Beyrut: Daru'l- Marife, 1986.
- Beyhakî. *Şua'bu'l-İman*. Thk. Muhammed Said. 14 cilt. Beyrut: Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1991.
- Bezzar, Ebu Bekir Ahmet b. Amr b. Abdi'l-Halîk. *Müsnedü'l-Bezzar*. Thk. Mahfuzu'r-Rahman Zeynullah. 9 cilt. Medine: Mektebetü'l-U'lum ve'l-Hikem, 1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Camiu'l-müsnedü's-sahihu'l-muhtasar min umuri Resulillahi ve sünenihi ve eyyamihî*. Thk. Muhammed Zuheyr b. Basîr. 9 cilt. Beyrut: Daru't-Tevki'n-Necat, 2013.
- Cürcanî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. (h. 816.), *Kitabu't-ta'rifat*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mara'slı. Beyrut: Daru'l- Nefais, 2007.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer. *es-Sünen*. Thk. Şuayb Arnavudî v.dğr., 6 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004.
- Darimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdirrahman. *Sünenü'd-Dârimî*. 5 cilt. Riyad: Daru'l- Muğni, 2000.
- Demir, Mustafa. *Türkiye Selçuklu Şehirlerinde İmarat Kurumları ve Vakıfları*. 27: 40-45. Ankara: Vakıflar Dergisi, 1998.
- Diyauddin Nu'man es-Sûsî. *el-Fesad ve'l-Müfsidun Dirasetün Kur'aniyyetun Mavdu'yyetun*, Gazze: El-Camiatu'l-İslamiyye, 2006.
- Ebu Âvane, Yakup b. İshak el-İsferainî *Müsnedü Ebi Âvane*. Thk. Eymen b. Arif. 5 cilt. Beyrut: Daru'l- Ma'rife, 1998.
- Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî. *es-Sünen*. Thk. Yasir Hasan v.dğr., Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2013.
- Ebu Suûd Efendî, *Tefsiru Ebî Suûd*, thk. Halit Abdulğani Mahfuz, 9 cilt. Daru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2010.
- Ebû Ya'lâ el-Mevsulî, Ahmed b. Ali b. Müsenna et-Temimî. *Musnedu Ebî Ya'lâ el-Mavsîlî*. Thk. Hüseyin Selim Esed, 14 cilt. Dimeşk: Daru'l-Me'mun li't-Turas, 1984.
- ed-Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer. *es-Sünen*. Thk. Şuayb Arnavutî v.dğr. 6 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004.
- el-Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tüçîbî. el-Müntekâ. Thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Âtâ, 9 cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- el-Beğavî, Hüseyin b. Mes'ud, *Şerhu's-Sünne*. Thk. Şuayb Arnavutî, Muhammed Züheyr el-Şâvîş, 29 cilt. Beyrut: Mektebu'l-İslamî, 1983.

- el-Herârî, Muhammedü'l-Emin b. Abdullah el-Erâmî el-Âlevî. *el-Kövkebü'l-Vehhac Şerhu Sahih-i Müslîm.*, 26 cilt. Mekke: Daru'l-Minhac, 2009.
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sadeleştiren: Sıtkı Gülle. İstanbul: Huzur Yayın ve Dağıtım, 2008.
- el-Muzhirî, Müzhiriddin ez-Zeydanî Hüseyin b. Mahmud, *el-Mefatihu fi şerhi mesabih*, thk. Komisyon, Kuveyt: Daru'n-Nevadir, 2012.
- es-Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsır. *Teysîru'l-Kerîmî'r-Rahmân fi Tefsir-i kelami'l-Mennan*. Thk. Abdurrahman b. Mualla el-Lüveyhik. Beyrut: müessesetü'r-Risale, 2002.
- es-Saânî, Muhammed b. İsmail. *Subulü's-Selam şerhu bölüğü'l-meram*. Thk. Muhammed Nasuriddin el-Elbanî. 4 cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 2006.
- Es-Suyutî, Celaluddin. *ed-Dîbac ala Sahih-i Müslîm*, thk. Ebu İshak el-Huveynî el-Eserî. 6.cilt. el-Memleketü'l-Arabiyyetu's-Suudiyye: Daru İbn Affan,1996.
- eş-Şirbinî, Muhammed b. Ahmed el-Hatib, *es-Siracu'l-Munîr fi'l-i â'neti a'la ma'rifeti be'di me'anî kelami rabbina el-hakîmi'l-habîr*. Thk. İbrahim Şemsu'd-Din, 4 cilt. Beyrut: Daru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Fârâbî. Ebu Nasr. *Arau ehli'l-medineti'l-fadile ve muzadduha*. Thk. el-Beyr Nasrî Nadir, Beyrut: Daru'l-Meşrik, 1986.
- ibn Abdilberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr b. Asım en-Nemerî el-Kurtubî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. Thk. Mustafa b. Ahmed el-Âlevî, v.dğr., 26 cilt. Beyrut: Muessesetu'l-Kurtuba, 1967.
- İbn Adil ed-Dimeşkî, Ebu Hafs Ömer b. Ali b. Adil ed-Dimeşkî el-Hanefî. *el-Lubab fi û'lumi'l-Kitab*. Thk. Adil Ahmed Abdu'l-Mevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Muhammed Sa'd Ramadan Hasan, Muhammed el-Mütevelli Harb, 2 cilt. Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *et-Tehrîr ve't-tenvir*. 30 cilt. Tunus: Daru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Ebî Hatîm. *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Âzim Müsneiden an Rasûlillahi (sav) ve's-Sahabeti ve't-Tabiin*. Thk. Esad Muhammed Tayyib. 1 cilt. Sayda: Mektebetü'l-Asriyye, 1997.
- İbn Heyyan, Esiru'd-Din Ebi Heyyan Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Heyyan. *el-Behru'l-Muhîd*. Thk. Adil Ahmet Abdulmevcud, 8 cilt. Beyrut: Daru Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Ebu Hatim et-Temîmi. *es-Sahih*. Thk. Şuâyb Arnavudî. 18 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdulmelik bin Hişâm el-Himyeryî. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sekâ, İbrahim Ebyarî, Abdu'l-Hafiz Şelebî. Beyrut: Daru İbni Kesir, 2005.
- İbn Hüzeyme, Muhammed b. İshak, *Sahih-u ibn Hüzeyme*. Thk. Muhammed Mustafa Âzamî, el- Beyrut: Mektebu'l-İslami, 1980.
- İbn Mace, Hafız Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, *Sünen-ü İbn Mace*. Thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî, Beyrut: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr. Cemalu'd-Din ebi'l-Fazl Muhammed b. Mükrim. *Lisanu'l-Arap*. Thk. Amir Ahmed Hayder, Lübnan: 2009.
- Koca, Suat. *Ahlaki Değerler Ve Dindarlık Mekârim-i Ahlak Literatürü Bağlamında Bir İnceleme*. 2: 65-71. Ankara: ESKİYENİ, 2006.

- Kurtubî, Muhammed b Ahmed. *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- Malik b. Enes. *el-Muvatta*. Thk. Muhammed Fuad Abdu'l-Bakî. Kahire: Daru'l- Hadis, 2005.
- Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Ebu Mensur. *Te'vilatu Ehl- Sünne*. Thk. Mehdi Basullumî. 9 cilt. Beyrut: Daru Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverîdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, Tefsir-u Mâverîdî (en-Nüket ve'l-uyun). Thk. Es-Seyyid b. Abdulkaksûd b. Abdurrahim. 6 cilt. Beyrut: Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye, ts
- Muhammed b. Ali b. Âdem el-İtyûbî el-Vellevî. *Zahîretü'l-ukbâ fi şerhi'l-Müctebâ*, 42 cilt. Riyad: Daru'l-Mi'rac, 1996.
- Mübârekfûrî, Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuĥfetü'l-aĥvezî şerĥu Câmi'i't-Tirmizî*. Thk. Abdulvehhab abdullatif. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikir, ts.
- Münavî, Muhammed Abdurraûf. *Feyzu'l-Kadir şerhu camiû's-saġîr*. thk. Komisyon. 6 cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1972.
- Müslîm, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Neysaburî. *Sahih-u Müslim*. Thk. Muhammed Fuat Abdulkakî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Nesaî, Ahmet b. Şuayb Ebu Abdurrahman. *el-Mücteba*. Thk. Ebu Fettah Ebu Ğudde. Halep: Mektebetu'l-Metbuâtu'l-İslamiyye, 1986.
- Nevevî, Muhyiddin Yahya b. Şeref. *el-Minhac şerhu sahihi Müslim*. 18. cilt. Beyrut: Dâru's-Subh, 2010.
- Nisaburî, Hâkim. *el-Müstedrek A'la sahiheyn*. Nşr: Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı. 4 cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.
- Raġîb el-İsfahanî, Ebu'l-Kasım Hiseyin b. Muhammed. *el-Müfredat fi ġarîbi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Halil. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2010.
- Razî, Ebu Bekir Muhammed b. Şemsuddin. *Muhtarû's-sihah. Düzenleyen: Eymen Abdurrazzak eş-Şevva*, Dimeşk: Daru'l-Feyha, 2010.
- Razî, Fahrudin Muhammed b. Ömerb. Hüseyin. *Tefsîru'l-kebîr, Mefâtîhu'l- gayb*. Thk. İbrahim Şemsu'd-Din, Ahmed Şemsu'd-Din, 33 cilt. Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Sa'lebî, Ebu İshak Ahmed b. Muhammedb. İbrahim, *el Keşf ve'l-beyan an tefsiri'l-Kur'an*. Thk. Halid b Avn. 33 cilt. Cidde: Daru'd-Tefsir, 2010.
- Süleyman b. Davud b. el-Carud, *Müsnedü't-Teyâlisî*. Thk. Muhammed b. Abdu'l-Muhsin, 4 cilt. Kahire: Daru'l-Hicre, 1999.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr el-Câmiû beyne fenni'r-rivaye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsir*. Thk. Haşim el-Buharî, 5 cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2010.
- Taberânî, *Mu'cemu'l-evsat*. Thk. Abdu'l-Muhsin b. İbrahim el-Hüseynî. Kahire: Daru'l- Haremeyn, 1995.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmet. *Mu'cemu'l-kebir*. Thk. Abdu'l-Mecid es-Selefî. 25 cilt. Kahire: Mektebet-u İbn-i Teymiye, 1983.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Camiu'l-beyan an tevili ayi'l-Kur'ân*. 30 cilt. Mekke: Mektebetu'l Faysaliyye, ts.
- Tirmizî, Ebu İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Muhammed Fuad Abdulkakî. 5 cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Ârabiyye, 1977.
- Useymîn, Muhammed b. Sâlih. *Mekarimu'l-Ahlak*. Riyad: Medaru'l-Vatan li'n-Neşr, 1428.

Waardenburg, Jacques. “Teslîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Yahyâ b. Sellâm, İbn-i Ebî Sa‘lebe et-Teymî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. 2 cilt. Thk. Hind Şelebî, Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2004

Zamani, Kerim. *Minâger-i Aşk, (Aşkın Nakkaşı), Konularına Göre Mesnevi Şerhi*. Çev: Ali Yaver Caferi, Editör: Sinan Yağmur, Konya: Karatay Akademi Yayınları, 2011.

Zebidî, Muhammed b. Muhammed b. Abdu’r-Razzak el-Hüseynî. *Tâcu’l-ârus min cevahiri’l-kamus*. Thk: Mecmua’. 40 cilt. Riyad: Daru’l-Hidaye, 2000.

Zemaşşerî, Mahmud b. Ömer. *el-Keşşaf an hakaiki’t-tenzil*. Thk. Ebû Abdillâh ed-Dânî b. Münîr. 4 cilt. Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabi, 2012.